

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

3 • 2005

Reuterholms resa i Europa
1789–1790

Helsingfors stadsläkare Rosenström
Finland och förhandlingarna
om Nordek

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.stud. Jani Marjanen • Fil.dr Charlotta Wolff
Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

Henrik Meinander (ordförande) • Max Engman • Nils Erik Forsgård
Tom Gullberg • Matti Klinge • Rainer Knapas • Henrik Knif
Lars-Folke Landgrén • Mikko Majander • Eljas Orrman
Minna Sarantola-Weiss • John Strömberg • Henrika Tandefelt

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916
*Historisk tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och
adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn
Historiska institutionen
Pb 59 (Unionsgatan 38 A),
00014 Helsingfors universitet.

Telefon 040-5631492
Epost: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:
lars-folke.landgren@helsinki.fi
jani.marjanen@helsinki.fi
charlotta.wolff@helsinki.fi

Telefon 09-19124347 (Marjanen)

Historisk tidskrift för Finland
trycks med bidrag av
Finlands Akademi och
Svenska litteratursällskapet i Finland.

Gustaf Adolf Reuterholms vallfart till revolutionens Frankrike och Italien

En studie av den förkomna dagboken
och andra relevanta källor

GÖRAN ANDERBERG

Revolutionsåret 1789 reste drottning Sofia Magdalenas kammarherre Gustaf Adolf Reuterholm till Frankrike i sällskap med den ryktbare magnetisören Carl Görän Silfverhjem, officer vid livgardet och sedermera överste vid Österbottens regemente. Gustaf III hade av hälsoskäl beviljat Reuterholm ledighet för att besöka kurorter på kontinenten, medan Silfverhjem skulle söka bot för en ögonsjukdom. De båda ädlingarna var frimurare, och av forskningen har deras resa beskrivits som en länge efterlängtd vallfart till frimureriets heliga platser i Paris, Avignon och Rom. Det har till och med gjorts gällande att de var utsända på frimurarordens vägnar. Men källorna, främst Reuterholms resejournal eller den så kallade dagboken, tyder på att han kan ha haft andra syften med sin resa. Vad var det som egentligen drev honom ut på en fjorton månader lång utländsk ”vandring”?

Det är viktigt att reda ut detta med tanke på att hertig Carl efter kungamordet vädjade till, ja bönföll Reuterholm, som då för andra gången befann sig i Italien, att komma hem och ta plats i Gustaf IV Adolfs förmyndarregering. Denne hovman och kände mystiker var en av de ganska många adelsmän med finländsk bakgrund som kom att spela en framträdande roll i det gustavianska Sverige. Så mäktig som Reuterholm blev dock ingen annan. Under fyra år kom han att styra landet, *de facto* som en enväldig härskare. Han råkade därvid i fiendskap med många inflytelserika aktörer, främst sin finske frände Gustaf Mauritz Armfelt. Hans hantering av den armfeltska

sammansvärjningen, som utgjorde ett hot mot rikets säkerhet, har bland mycket annat lagts honom till last.¹

Gustaf III:s äventyrliga utrikespolitik – med planer på ett korståg mot revolutionens Frankrike – övergavs av Reuterholm. I stället satte regeringen en ära i att hålla Sverige utanför stormakternas krig och slå vakt om freden. Med Danmark slöts ett neutralitetsförbund. En modern tryckfrihetsförordning utfärdades, som dock efter starka påtryckningar från hertig Carl snart monterades ned.

Den samtida malisen döpte Reuterholm till ”storvisiren”; historieskrivningen skulle komma att svartmåla hans eftermäle och jämföra honom med Robespierre. Vid läsningen av hans dagbok frågar man sig om denne man, ”en tyranners like”, verkligen hade alla de dåliga egenskaper han beskyllts för. Kari Tarkiainen och Erik Lönnroth har lyft fram andra sidor av hans väsen.² En mera nyanserad bild av den mäktige Reuterholm har framtonat och inspirerat till denna studie, som till utgångspunkt vill ta just dagboken från hans första ”utländska vandring”. Att läsa denna är att kliva in i Reuterholms tankevärld. Fram träder då en bild som avsevärt skiljer sig från de vanliga stereotyperna – den fåfänge hovmannen, den härsklystne tyrannen, den högdragne frimuraren och mystikern.

Dagboken och andra källor

De båda ädlingarna lämnade Stockholm den 30 maj 1789 och återkom dit söndagen den 25 juli 1790 på kvällen. Den ”långa och mödosamma resan” var över, suckade Silfverhjelm. Några dagar senare skrev han till konungen, i vars gunst han stod, om sin lyckliga hemkomst. Han tillade att även Reuterholm var hemkommen och ”tänker som han säger att med det första resa till sin egendom i Finland”.³ Under utlandsvistelsen förde Reuterholm sorgfäl-

¹ Om olika aspekter på Armfelts liv se *Historisk Tidskrift för Finland* nr 3/1997, bl.a. M. Engman, ’Ögonblickets man’, s. 479–484.

² K. Tarkiainen, ’Gustaf Adolf Reuterholm’, *Svenskt biografiskt lexikon* (Stockholm 1998); E. Lönnroth, *Gustaf Adolf Reuterholm, Minnesteckning*, Sv. Akademiens årshögtid 20 dec. 2001. Tidigare har S. Carlsson lyft fram Reuterholms förtjänster inom utrikespolitiken; *Den svenska utrikespolitikens historia*, vol. III.1 (Stockholm 1944), s. 22 ff. Jfr bilden av Reuterholm som tyrann och mystiker hos T. Frängsmyr, *Svensk idéhistoria I* (Stockholm 2000), s. 411 f. I *Medelmåttan. Ett porträtt av Carl Gustaf af Leopold* (Stockholm 2005) ifrågasätter dock T. Stålmarek Reuterholms gamla rykte som fåfäng maktpolitiker och uppmärksammar Lönnroths bild av ”en effektiv och lojal kunga- och regenttjänare”.

³ UUB, Gustavianska samlingen, F 506; Carl Jöran Silfverhjelm till Gustaf III, 30.7.1790.

ligt dagbok, av honom själv kallad *Rese Journal öfver min Utländska vandring*. Denna omfattar närapå 200 ark i folioformat. Den har efterlysts av forskningen och ansetts vara förkommen men finns numera tillgänglig i koncept i den Reuterholm-Ädelgrenska samlingen i svenska Riksarkivet.⁴

Originalkonceptet är alltså bevarat. Dagboken var avsedd för privat bruk. Den som fört pennan har sannolikt inte haft någon anledning att förställa sig. Bortom allt tvivel har vi här att göra med en historisk lämning med högt källvärde. Som H e n r y O l s s o n visat har urkundssamlaren Berndt von Schinkel tidigare haft tillgång till dessa dagboksanteckningar. I C. W. Bergmans bearbetning av materialet finns ett utdrag ur dagboken.⁵ Utdraget i fråga sammanfattas ytterligare av O . P . S t u r z e n - B e c k e r i hans arbete om Reuterholm, men han ”tillägger på samma gång efter företagen kollationering åtskilligt pikant, som af Sch. Bergm. blifvit uteslutet eller förbigånget”.⁶ Även Sturzen-Becker har alltså haft tillgång till dagboken, innan den hamnade i familjen Ädelgrens privata arkiv. Schinkel, Bergman och Sturzen-Becker har gjort värdefulla insatser när det gäller vår kunskap om Gustaf Adolf Reuterholms personhistoria, men deras källmaterial är urvalt med vinkling åt det mystiska och pikanta.

Huvudkällan för skildringen av utrikesresan eller den så kallade vallfarten – det spektakulära besöket hos sällskapet *Société des Illuminés d'Avignon* – har inte varit dagboken utan ett känt brev som Reuterholm skrev till hertig Carl från Rom, daterat den 20 januari 1790. Detta brev visar Reuterholms bøjelse

⁴ RA, Reuterholm-Ädelgrenska samlingen (citeras nedan Ädelgrenska samlingen), vol. 22, ”Concept till min Rese Journal öfver min Utländska vandring åren 1789 och 1790, som ey kan läsas af någon förrän den blifver Renskrifven och omskrifven som sig bör.” Konceptet (med några luckor i juni 1789) benämns i denna studie ”dagboken” och citeras ”Dagbok 1789–90”. Dagboken (som Reuterholm själv kallar ”journal”) har länge ansetts förkommen. Jfr K. J o h a n n i s s o n, *Magnetesörernas tid* (Uppsala 1974), s. 102 ff. Ädelgrenska samlingen – från 1864 till 1959 i privat ägo – har ordnats och förtecknats av I n g e m a r C a r l s s o n. Ingemar Carlsson, *Reuterholm-Ädelgrenska samlingen* (1970). Jfr I. C a r l s s o n, *Riksarkivet*, ottryckt beståndsöversikt, s. 10 f. Om Reuterholms papper i Frimurareordens arkiv, se G. A n d e r b e r g, ”Till frågan om Reuterholmiska arkivets mystiska papper”, *Historisk Tidskrift för Finland* nr 1/2003, s. 16 ff.

⁵ H. O l s s o n, *Meddelanden från Svenska Riksarkivet 1926–1928* (Stockholm 1926–1928); B. von Schinkel (red.), *Minnen ur Sveriges nyare historia*, del 2, *Gustaf III och hans tid (1788–1792)*, förf. och utg. af C. W. Bergman (Stockholm 1855) s. 342 ff.

⁶ O . P . S t u r z e n - B e c k e r, *Reuterholm efter hans egna memoirer* (Stockholm 1862), s. 119. Såväl M. L a m m, *Upplysningstidens romantik*, vol. II (Stockholm 1920), s. 45 f, som K. Johannisson har varit tvungna att lita på sakuppgifterna hos Sturzen-Becker.

för mystik. Problemet är att innehållet i andra, tidigare icke uppmärksammade brev pekar i motsatt riktning.⁷ I Svenska Frimurareordens arkiv finns också några brev av Reuterholms hand till de beryktade illuminatbröderna i Avignon.⁸

Vid sidan av dagboken är brevväxlingen med hertig Carl särskilt relevant. Bland de ädelgrenska pappren finns från Parisvistelsen nio långa brev från Reuterholm till hertig Carl men från vistelsen i Avignon endast ett brev.⁹ Ur Värnbergs arkiv finns på Kungliga Biblioteket en omfattande mikrofilmserie, som även innehåller ett antal brev till ungdomsvännen Johan Gabriel Oxenstierna; de är mycket öppenhjärtiga, undertecknade ”trogne vännen Gösta”, och torde ha högt källvärde. Silfverhjelm har rapporterat direkt till Gustaf III. Av hans penna finns i den gustavianska samlingen på Uppsala universitetsbibliotek tio brev bevarade från juli 1789 till juli 1790.¹⁰

Reuterholms behov att återställa hälsan

Vid statskuppen i februari 1789 häktades Axel von Fersen d.ä. och andra ledande adelsmän. Enligt Reuterholm själv ”njöt han också den äran” att vara arresterad. Detta rimmar illa med att kungen direkt efter riksdagen beviljade honom en pension för att göra en utrikesresa. Faktum är att förhållandet mellan dem båda nu var betydligt bättre än tidigare.¹¹ Hur kan det komma sig att deras relation vid denna tid var relativt god? Var Reuterholm sjuk eller var hans ”försvagade hälsa” en förevändning att komma bort från Stockholm och hovet, kanske vallfärda till frimureriets heliga platser i Europa? Eller fanns det andra motiv?

⁷ RA, Kungliga arkiv, K 371. Brevet finns tryckt hos von Schinkel, del 2, s. 283 ff. Ett antal brev till Johan Gabriel Oxenstierna från Reuterholms utländska vandring finns på Kungliga Biblioteket (KB), mikrofilmserier ur Värnbergs arkiv. Ett tiotal brev från Carl Göran Silfverhjelm finns i den gustavianska samlingen på Uppsala universitetsbibliotek.

⁸ Svenska Frimurareordens arkiv, brevsamlingen.

⁹ RA, Ädelgrenska samlingen, vol. 35. Svarsbrev från hertig Carl i vol. 27. Brevens daterade antingen Karlskrona eller ombord på amiralskeppet Gustaf III. Jfr RA, Th. Westins Förteckning (1891) öfver Hertig Karls af Södermanland brevexling 1760–1809. (Huvudmassan av denna samling har hertigen skänkt till Reuterholm med vilkens samling den kommit till RA).

¹⁰ UUB, F 506.

¹¹ M. Nylund har i sin avhandling *G. A. Reuterholm under förmyndartiden 1792–1796* (Uppsala 1917) visat att förhållandet mellan Reuterholm och kungen varit bättre än förut. När det gäller att förklara resan till Frankrike bygger Nylund på Armfelts memoarer: Genom sin frikostighet ville kungen befria sig från Reuterholm, ”som var honom besvärlig på grund av sina revolutionära principer samt de dåliga råd han gav hertigen”. Nylund, s. 2 f.

Den namnkunnige Johan Albrekt Ehrenström, liksom Armfelt hätsk veder-sakare till Reuterholm, erinrade sig – i sina sent tillkomna memoarer – hertig Carls kupp vid riksdagen. Efter att förenings- och säkerhetsakten lästs upp på rikssalen inför de församlade ständerna reste sig hertig Carl, för dagen med krona och mantel, och efter en djup bugning inför sin på tronen sittande broder drog han fram ett papper ur bröstfickan och började läsa. Förvåningen var obeskrivlig hos hertig Fredrik, som inte hade ”den ringaste kännedom” om saken; inom adeln hoppades man från förste prinsen av blodet få höra en protest mot förslaget om ökade maktbefogenheter för kungen. Hertigen berömde visserligen först ridderskapet och adeln, som sedan krigsutbrottet tjänat med mannamod och bibehållen ära under hans befäl till sjöss och till lands, men han avslutade sin uppläsning med en uppmaning till ständerna att ”anta säkerhetsakten som rikets grundlag”. Det är lätt att föreställa sig den indignation detta väckte hos adeln.¹² Ehrenström var med på rikssalen när ärendet nådde sin kulmen den 21 februari. Efter kungens vädjande tal om försoning och Carls sensationella inhop, godkände de övriga stånden säkerhetsakten. Alla förhoppningar om stöd från hertig Carl var grusade. Därmed hade kungen *de facto* besegrat allt politiskt motstånd.

Tre år efter denna händelse fick Ehrenström av generalen Evert Taube veta att Reuterholm inför avgörandet fungerat som hemlig underhandlare mellan konungen och hertigen. Sent på nätterna hade han ”garderobsvägen” blivit insläppt till konungen och skickats mellan bröderna med konceptet till talet, ”vilket utan tvivel undergick flere correctioner”.¹³ Ehrenströms utsaga styrks av de bevarade koncepten och av dagboken.¹⁴ Taube var en av huvudaktörerna under de kritiska dagarna och torde vara vittnesgill beträffande Reuterholms mullvadsarbete. Under sken av arrestant hade Reuterholm under riksdagen intagit en nyckelroll och ”garderobsvägen” fungerat som en viktig länk mellan de kungliga bröderna.¹⁵ Spelet utfördes så skickligt att till och

¹² J. A. Ehrenström, *Efterlemnade historiska anteckninga*. Utgifna av S. J. Boëthius (1882), s. 176 f.

¹³ *Ibid.*

¹⁴ Nylund, s. 2 f. Jfr Dagbok 1789–90, 2.1.1790. Reuterholm fick ett furstligt mottagande i Genua av den svenske ministern, general Wrangel, och konsul Holmberg, och blev beundrad för sin roll vid riksdagen.

¹⁵ Reuterholm kan inte glömma den ”ohyggeliga katastrofen af arresteringen”, men han skriver inget i dagboken om att han varit häktad. I andra sammanhang säger han sig däremot ha haft ”den stora äran” att ha varit arresterad i hertigens kabinett. Varken Fersen eller Wallquist, som skildrat händelsen, nämner honom bland arrestanterna.

med den välinformerade hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlotta blev duperad. Det pris Reuterholm fick betala för sin lojalitet var högt. Han inte bara svek sitt eget stånd utan också ”patrioterna”, d.v.s. den adelsopposition där han hört hemma. Myten om arresteringen var fabricerad av honom själv, och den var en väsentlig del av intrigspelet vid hovet.

Pragmatikern Reuterholm skulle länge gräma sig över den roll han spelat vid säkerhetsaktens tillkomst. Men landet befann sig i kris, och politik är det möjligas konst. Ännu år 1810 – då Reuterholm inte haft någon kontakt med honom på fjorton år – påminde han Carl (XIII) om de ”starka vänskapsband som knutits mellan dem under riksdagen 1789”.¹⁶ Att han efter riksdagen var i stort behov av vila och rekreation bestyrks av vittnesmål från hans närmaste. Mycket tyder på att Reuterholm var hypokondriker,¹⁷ men han ville förmodligen också av politiska skäl bort från hovet och Stockholm. Hans vän hertig Carl, som kungafinderna hade hoppats skulle resa upprorsfanan, hade lojalt ställt sig på kungens sida. På riddarhuset hade han ingen framtid. (Typiskt nog höll han sig borta vid riksdagen 1792.)

Gustaf III hade efter kuppen anledning att känna tacksamhet gentemot Reuterholm. Sturzen-Becker uttalar sig i sin biografi inte om huruvida det var hertigen eller Reuterholm som varit den drivande kraften i uppgörelsen med kungen; han vågar inte heller tro på uppgiften att Reuterholm reste ut för att ”lugna sitt samvete”.¹⁸ Men i dagboken heter det i klartext att resan anträdde ”efter en för mitt fädernesland lika olyckelig som för mitt eget sinneslugn vådelig riksdag”. Reuterholm tog själv initiativet till ledigheten; det var inte, som Armfelt menar, konungen som ville avlägsna honom från Sverige.¹⁹ Konungen villför Reuterholms önskan om tjänstledighet; han skulle därvid åtnjuta alla de förmåner han ägde såväl ”vid hovet som ock såsom ledamot av Borgrätten och General Tull Direktionen”. Skulle han finna sig

¹⁶ RA, Ädelgrenska samlingen, vol. 35, Reuterholm till Carl XIII 17.4.1810.

¹⁷ Att Reuterholm var psykiskt utmattat efter statskuppen bekräftas av hertig Carl (14.7.1789): ”Jag önskar - - att nöjet på de utländska ställen ni kommer att bevista förkväver de sorger och chagrin som detta tidevarv åstadkommit hos Eder.” RA, Ädelgrenska samlingen, vol. 27. Jfr B. von Schinkel (red.), *Minnen ur Sveriges nyare historia*, del 3, *Förmyndarregeringen (1792–1796)*, bil. 15.

¹⁸ Sturzen-Becker, s. 109.

¹⁹ Dagbok 1789–90, 30.5.1789. Ny l u n d har ställt sig bakom Armfelts åsikt. Armfelts förklaring är en efterkonstruktion. En tillfällig, ohelig allians mellan Gustaf III och Reuterholm rymdes inte i kungagunstlingens föreställningsvärld.

nödsakad att ”även besöka baden i Pisa eller annorstädes” godkändes även detta med samma förmåner.²⁰

Karlskrona

Hertig Carl var efter den politiska turbulensen Reuterholms enda fasta punkt i tillvaron. Från den 5 juni till den 1 juli umgicks de flitigt i Karlskrona, som blev första anhalt. De gjorde dagliga promenader, dinerade på tu man hand eller med af Chapman och andra, åhörde konserter och deltog i sociala evenemang.²¹ Örlogsvarvet i all sin glans imponerade på Reuterholm, och hans högsta önskan var nu att följa med ombord på flaggskeppet Gustaf III då flottan löpte ut.²² Men hans enträgna vädjanden avlogs bryskt och fick Silfverhjälm, som också ville till sjöss, att rapportera till kungen: ”Vi gjorde bägge alt för att följa med Hertigen, men han hade satt sig i sinnet att det inte skulle ske.”²³

Hela situationen är penibel, skrev Reuterholm till Oxenstierna. Nu ”väntar mig vid stranden min vagn förspänd och jag reser genast åt Helsingborg. Det vore odrägligare än själva döden att sedan nödgas dröja här en enda minut”.²⁴ Efter hertig Carls kategoriska avslag var besvikelsen gränslös. Återstod bara ”en lång resa genom många länder”. Hälsoresan fortsatte alltså medan kriget med Ryssland pågick. I Stockholm fruktade man att den ryska flottan skulle bryta förbindelserna mellan Finland och Sverige och arméns försörjning allvarligt försvåras. ”Landets egna innevånare svälta redan”, hade Ehrensvärd förklarat för hertig Carl den 22 april.²⁵ Länge skulle Reuterholms tankar dröja sig kvar hos svenska flottan och dess kamp mot fienden. ”Jag har haft brev från hertigen och mina övriga vänner på flottan”, skrev han till vännen Oxenstierna. ”De leva alla och ha piskat Ryssarna. Vår Herre är ändå med vår lilla Hertig. Jag hoppas han skall ännu vinna flera Lagrar innan leken

²⁰ RA, Ädelgrenska samlingen, vol. 24. Tjänstledigheten daterad Stockholms slott 28.3.1789. Dagbokens första rader lyder: ”Efter en för mitt fädernesland lika olyckelig som för mitt eget sinneslugn vådelig riksdag företog jag mig denna resa. – Vår destination var till Spaa, mera i hopp att genom ombyte av Luft och objekter än genom vattnets kraft eller de därvarande bad, kunna återvinna min försvagade hälsa.” Dagbok 1789–90, 30.5.1789.

²¹ Dagbok 1789–90, 5.6–1.7.1789.

²² RA, Ädelgrenska samlingen, vol. 25. Jfr *Sturzen-Becker*, s. 117 f.

²³ UUB, Gustavianska samlingen, F 506, Silfverhjälm till Gustaf III, Paris 15.9.1789.

²⁴ KB, Värnberg, Reuterholm till Johan Gabriel Oxenstierna, Karlskrona 26.6.1789.

²⁵ S. Jägerskiöld, *Svensksund. Gustaf III:s krig och skärgårdsflottan 1788–1790* (Stockholm 1990), s. 56.

lyktas.²⁶ Sjökriget med Ryssland tycktes under sensommaren få en illavarslande utgång, och Gustaf III befann sig i en desperat sinnesstämning: flottans förlamning var Carls fel.²⁷

Det är ”mycket smärtfullt att höra det vår flotta lupit till Carlscrona och begge Ryska flottorne förenat sig”, skrev Silfverhjälm till kungen. ”Segern är hertigen och alla öfvertygade om. Män när man kommer i hamnen yppas ofta flera brister än då man är under segel. Jag kan aldrig komma mig ifrån att frugta en armé uti inactvitet. Reuterholm med sin impatience skulle gjordt mycken nytta – han hade inte lämnat någon respit, innan flottan kommit i sjön igen.”²⁸ Krigets utgång, inte minst de strategiska sjöoperationerna är ett återkommande tema i dagboken; Reuterholm med sina rötter i Finland hade anledning att oroa sig. Till slut kom han till insikt om sin inkompetens på det marina området: ”våra goda änglar – hindrade min önskan att få följa med Eders Kongl. Höghet på flottan – Jag hade der varit aldeles onyttig”.²⁹ Carl hade redan i detalj skildrat sjökriget och avslutat en epistel med följande förhoppning: ”Farväl min bästa Vän, hälsa Magnetisören och bli frisk af hälsovattnen så hoppas jag att jag innan kort får omfamna en Vän hvilken jag på det kraftigaste alltid blifver förbunden.”³⁰

Bli frisk av hälsovatten

Det var till de varma källorna i Aachen och Spa som Reuterholm och Silfverhjälm begav sig. Mer än hundra år tidigare hade Urban Hiärne kommit hit för att studera kurortskulturen i allmänhet och brunnsväsendet i synnerhet samt rådgöra med dåtidens medicinska auktoriteter. En rad svenskar skulle under årens lopp komma hit som gäster; Gustaf III själv hörde till dem. Att dricka brunn av medicinska skäl var populärt inom de högre samhällsskikten under gustaviansk tid. Men smakade det, så kostade det, särskilt om hälsokällan låg utrikes. För Gustaf III:s syster Sofia Albertina planerades år 1782 en

²⁶ KB, Värnberg, Reuterholm till Johan Gabriel Oxenstierna, Spa 19.8.1789.

²⁷ Lönnroth, s. 218 f; *Hedvig Elisabeth Charlottas dagbok 3 (1789–1792)*. Öfversatt och utgifven af Carl Carlson Bonde (Stockholm 1907), s. 200 f. Brev från Gustaf III till hertig Carl, 3.8.1789.

²⁸ UUB, Gustavianska samlingen, Silfverhjälm till Gustaf III, Spa 3.9.1789.

²⁹ RA, Ädelgrenska samlingen, vol. 35, Reuterholm till hertig Carl, Paris 11.10.1789. Jfr vol. 22, Reuterholm till hertig Carl, Rom 20.1.1790: ”Jag skulle nödvändigt resa, och min nådige herre intet tillåta mig att följa sig på flottan.”

³⁰ RA, Ädelgrenska samlingen, vol. 27, hertig Carl till Reuterholm, Carlskrona 5.8.1789.

brunnsresa. Änkedrottningen, som avsåg att följa med henne, föreslog en resa till Spa. Kungen satte sig på tvären men kunde i nåder tänka sig anslå 2 000 riksdaler för en kur vid Medevi.³¹ I jämförelse var kungen tämligen generös mot Reuterholm, när han beviljade honom den nämnda pensionen för att ”vid baden i Aachen och Spa söka återställa dess försvagade hälsa”; generositeten var kanske inte utan baktanke. Men det var inte ovanligt vid denna tid att göra en utrikesresa av hälsoskäl.³²

Efter uppehåll i bl.a. Köpenhamn och Hamburg kom Reuterholm och Silfverhjälm på ”horribla” vägar fram till Aachen den 6 augusti. Kort efter ankomsten, heter det i dagboken, ”tog jag denna afton det första badet, som i anseende till sin värme och svavellukt mycket rebuterade mig. [...] Om morgonen en promenad till Brunnen. Såg huru de drucko det varma stinkande vattnet.”³³ Reuterholm strävade de följande dagarna vidare med sina besök om ”morgonen klockan sju vid Brunnen, där jag under musik tvingade i mig 1 glas av det varma otäcka vattnet, parodie du médecin”.³⁴ Han fortsatte att ”försöka det infama vattnet”, men till slut, ”som varken drickningen av vattnet eller baden bekommo mig särdeles väl, upphörde jag [...] alldeles med nyttjandet av bägge dessa”.³⁵

Nu var turen kommen till Spa. Här, på kurorternas kurort, skulle den tjänstledige kammarherren definitivt ”söka återställa dess försvagade hälsa”.³⁶ I Spa var det ”oändligen briljant, den yppersta societeten är på plats: kejsarens syster, kurfursten av Köln, en myckenhet prinsar och prinsessor och förnäma fransyska flyktingar förutan all ända”. Med typisk ironi liknas Spa vid en myrstack, där de förnäma myrorna ”trängas, promenera och kräla om varandra. Ingen lär tro att det blott sker för att dricka ur källan. Större delen av de så kallade brunngästerna se ut som hälsan själv”.³⁷ Varje morgon klockan 6 började dagens kur vid brunnen med fyra glas ur källan; därefter stegs till häst och togs ytterligare två glas och så vidare. En lång rad olika

³¹ E. Mansén, *Ett paradys på jorden. Om den svenska kurortskulturen 1680–1880* (Stockholm 2001), s. 37.

³² Se t.ex. L.-J. Stiernstedt, *Vår man i Rom* (Stockholm 2004), s. 34 f.

³³ Dagbok 1789–90, 6–7.8.1789.

³⁴ *Ibid.*, 11.8.1789. Miljöombytet, ”byte av Objekter”, var enligt Reuterholm lika viktigt ur hälsosynpunkt.

³⁵ *Ibid.*, 12–14.8.1789.

³⁶ RA, Ädelgrenska samlingen, vol. 24.

³⁷ RA, Ädelgrenska samlingen, vol. 35, Reuterholm till hertig Carl, 16.8.1789.

evenemang inramade de hälsobringande aktiviteterna. Vistelsen vid baden i Aachen och Spa varade i fem veckor. Svenskarna hade bemödat sig om en gedigen kur, och det var tydligen skönt ”att lämna det dyra Spa, vilket för pungen varit mycket mindre nyttigt än för hälsan”.³⁸

Över det idylliska brunnslivet kastade revolutionen i Frankrike sin skugga. Inom det lokala borgerskapet bröt ett uppror ut, biskopens av Liège trupper avväpnades och en ny borgmästare valdes, som talade lugnande till brunnsgästerna och lovade att svara för deras säkerhet. På gator och torg var stämningen hög, och den förbjudna spelsalen öppnades med stor högtidlighet och med stor bal.³⁹ Över Reuterholm hängde dessutom hertigens presumtiva appell: ”Det vore triste om den ännu skulle behöva gå längre – innan Min Nådige Herre täcktes kalla mig tillbaka.”⁴⁰ Men trots detta hägrade Paris.

Vänskapen med reskamraten Silfverhjälm torde ha varit ganska ytlig.⁴¹ Reuterholms förtrogne vän sedan länge var frimurarbrodern och hovpoeten Johan Gabriel Oxenstierna, som förestod kanslipresidentsämbetet och som kungen gärna såg i sin umgängeskrets. Till honom skrev han: ”I Paris går det inte så skonsamt. Emellertid längtar jag dit att se den förstörda Bastiljen, sedan jag slutat min Brunnskur här.”⁴² Silfverhjelms hälsa avgjorde fortsättningen; han ”var äntligen så frisk att vi klockan emot 10 kunde lämna det dyra Spa”.⁴³ Enligt konungens beslut ställdes även ett besök i Pisa i utsikt. Under den fortsatta vandringen till Rom kom Reuterholm att bada där ”av nyfikenhet för att också hava försökt Pisa. Badvattnet var ljumt, klart och något saltaktigt, men utan all svavellukt. Detta var det vackraste och vällustigaste bad jag ännu försökt”.⁴⁴ Men vägen till Italien skulle gå via Frankrike.

Paris, en vallfartsort för frimurare?

”Det var en resa till frimureriets heliga vallfartsorter Paris, Avignon och Rom.”⁴⁵ Så har tidigare syftet med Reuterholms resa förklarats med utgångs-

³⁸ *Ibid.*, 6.9.1789.

³⁹ Dagbok 1789–90, 18–19.8.1789.

⁴⁰ RA, Ädelgrenska samlingen, vol. 25, Reuterholm till hertig Carl, Spa 28.8.1789.

⁴¹ UUB, Gustavianska samlingen, Silfverhjälm till Gustaf III 15.9.1789.

⁴² KB, Värnberg, Reuterholm till Johan Gabriel Oxenstierna, Spa 19.8.1789.

⁴³ RA, Ädelgrenska samlingen, vol. 22; Dagbok 1789–90, 6.9.1789.

⁴⁴ Dagbok 1789–90, 5.1.1790.

⁴⁵ L a m m, *Upplysningstidens romantik*, vol. II, s. 45 f.; J o h a n n i s s o n, *Magnetisövernans tid*, s. 102 ff.

punkt i då tillgängligt källmaterial. Men mot bakgrund av hans dagbok och andra, ovan nämnda källor med kontextuell betydelse kan denna förklaring ifrågasättas. Vid en analys måste hänsyn tas till att ordet frimureri under 1700-talet, och inte minst i Frankrike, hade olika konnotationer.

Gustaf Adolf Reuterholm var sedan länge hertig Carls rådgivare i politiska frågor. Starka vänskapsband hade framför allt knutits mellan dem under den dramatiska riksdagen 1789. Deras vänskap hade också fått näring inom den lilla krets av hovfrimurare som Carl samlade kring sig; Reuterholm var för övrigt överarkivarie i Storkapitlet i Stockholm och innehavare av frimureriets högsta värdighet, Rubinkorset.⁴⁶ Carl var de svenska frimurarnas stormästare och, som det heter, en notorisk ordensvurm med böjelse för mystik; hans vän kom från en släkt med levande intresse för tidens olika varianter av mysticism. Mot denna bakgrund är Reuterholm ett lättfångat byte för den som vill förklara hans utländska vandring som en vallfart i mysticismens och ockultismens tecken. Man har sett ett logiskt samband mellan den s.k. vallfarten 1789 och 1792 års förmyndarregering ”där alla voro beroende av varandra och inbördes bundna med mystiska och ockulta band”.⁴⁷ Men när man studerar hertig Carls roll inom frimureriet vid denna tid gäller det, för att använda ett slitet uttryck, att verkligen se vad som sker i det som synes ske. Man har pekat på att Gustaf III, de svenska frimurarnas beskyddare, ville ha sin bror sysselsatt som stormästare, och man har pekat på att denne var djupt engagerad i andliga seanser. Men för Gustaf III var frimureriet främst ett politiskt instrument; det gällde att få total kontroll över orden, särskilt sedan den politiska oppositionen i riksdagen besegrats och Anjalamännen inom officerskåren arresterats. I en sluten och sekret organisation som rekryterade medlemmar inom de högre samhällskikten gällde det för den monarkiska staten att ha insyn. Att en radikal opposition kunde växa sig stark inom frimureriet var händelserna i Frankrike 1789 ett utmärkt exempel på.

På 1780-talet florerade, såsom Karin Johansson visat, i Stockholm en profan mystik. Att besöka spåkvinnor var omtyckt inom societeten, liksom även skattletningar, kyrkogårdsspöckerier och andra spektakulära seanser, arrangerade av profeter som Ulfklou och Björnram. Swedenborgare

⁴⁶ För Reuterholm var sammankomst i loge ett behov; sommaren 1785 hölls till och med en tillfällig loge på Svidja. Se T. C. Bergroth & M. Söderström (toim.), *Kultaa ja taivaansinistä: vapaamuurarius, aate ajassa. I guld och himmelsblått: frimureri, ett ideal i tiden*. Åbo Landskapsmuseum, utställningskatalog 15 (Åbo 1991), s. 92.

⁴⁷ A. Söderhjelm, *Gustaf III:s syskon* (Stockholm 1945), s. 48.

talade med andar, och frimurare fördjupade sig i hemliga experiment. Till dessa sällade sig snart magnetisörer som Carl Göran Silfverhjelms.⁴⁸ Reuterholms höga position inom frimureriet liksom även mentaliteten vid hovet borde ha varit skäl nog för honom att göra en resa till ”frimureriets heliga vallfartsorter”. Men utan samråd med de kungliga bröderna hade en sådan resa varit otänkbar.

En annan bild av frimureriet ger H a r r y L e n h a m m a r. Enligt honom var frimurarna radikala i det avseende att de strävade efter att bygga en bättre värld. Deismen utgjorde den religiösa grundåskådning som med olika motiveringar kunde förenas med skilda kristna konfessioner; tron på ett högsta väsen som skapare av himmel och jord var en viktig grundpelare som frimureriet vilade på, en annan var det kosmopolitiska medvetandet. Nationerna var traditionellt ställda mot varandra och hindrade människorna från att se varandra som en del i en helhet. Frimurarna ville förverkliga människornas brödraskap.⁴⁹ Eftersom de inte avslöjade något av sin hemliga verksamhet för andra än de invigda medlemmarna har begreppet frimureri i litteraturen kommit att bli en etikett för allsköns kvasireligiösa, ockulta och bisarra politiska tankar.

Det spekulativa frimureriet uppstod i England i början av 1700-talet. Logerna liksom skrånorna sysslade med filantropi men framför allt med sällskapligt umgänge, där man använde murarverktygen hammare, passare och vinkelhake som symboler. De kunskaper som förmedlades i logerna genom hemliga tecken och lösenord gällde både den enskildes och människoslåktets utveckling. Snart spred sig frimureriet till Frankrike, där de högre graderna fick en mer aristokratisk prägel med allehanda lysande riddarceremonier och i samband därmed anspråk på att härstamma från korsriddarna, särskilt Tempelherreorden.⁵⁰ Samtidigt fanns i Frankrike, sedan påven i en bulla 1738 fördömt frimureriet, en spänning mellan den katolska kyrkan och frimurarna. En antikatomsk frimurariologi har även senare dominerat i fransk

⁴⁸ K. J o h a n n i s s o n, 'Förnuftets orosandar', *Artes I* (1987), s. 18 f.

⁴⁹ H. L e n h a m m a r, *Med murslev och svärd, Svenska Frimurarorden under 250 år* (1985), s. 38 ff.

⁵⁰ *Ibid.*, 44 ff; M. L a m m, *Johan Gabriel Oxenstierna. En gustaviansk natursvärmares lif och dikt* (Stockholm 1911), s. 252 ff. Fr.o.m. 1760-talet infördes även i Sverige ett höggradsystem, i princip endast förbehållet fräse. Se T. B e r g r o t h, 'Frimureri – en produkt av upplysningens tid', T. C. Bergroth & M. Söderström (red.), *Kulaa ja taivaansinistä: vapaamurariuksen aate ajassa. I guld och himmelsblått: frimureri, ett ideal i tiden.* s. 27.

politik. Såväl Montesquieu som Voltaire hade på sin tid blivit frimurare.⁵¹ Loger fungerade som politiska tankesmedjor; frimurare arbetade genom pressen och de litterära sällskapen för att visa att politisk förändring var både möjlig och önskvärd. Någon centralt organiserad politisk kampanj var det däremot inte fråga om. Den typiske franske frimuraren 1789 var en kultiverad adelsman. Inom frimureriet odlades intresset för vetenskap och sköna konster; för Reuterholms del är dessa intressen mycket väl dokumenterade i dagboken.

Enbart i Paris fanns vid revolutionens utbrott 85 loger inom *Grand Orient*. Till dessa kom det stora antal loger inom *Grande Loge de Clermont* som framför allt i Paris lockade konstnärer och småborgare. De parisiska frimurarna – cirka 10 000 – med sina frihets- och jämlikhetsideal utgjorde den kanske bäst disciplinerade av många oppositionsgrupper i den franska huvudstaden sommaren 1789. En av de mest välbesökta logerna var *Les Neuf Sœurs* (ca 300 medlemmar); Sieyès, Condorcet, La Fayette, Talleyrand och Mirabeau tillhörde denna loge. Vid Palais-Royal fanns den sofistikerade logen *Société Olympique* (ca 400 medlemmar), instiftad av hertigen av Orléans (den blivande Philippe-Égalité), stormästare i *Grand Orient*.⁵²

När generalständerna sammanträdde 1789 fanns det gott om frimurare representerade: inom prästerskapet 29, inom adeln 109 och inom tredje ståndet 181.⁵³ Många frimurare var också medlemmar i jakobinklubben. Det gällde även hertigen av Orléans, som tillsammans med flera andra inom den privilegierade noblessen tog säte i tredje ståndet, och som öppnat sitt residens i Paris, Palais-Royal, för allmänheten och gjorde det till ett centrum för politisk agitation. Senare skulle han ställa sig till förfogande som kungakandidat och röstade för Ludvig XVI:s dödsdom, men han slutade själv sina dagar i giljotinen. Skillnaden mellan frimureriets politiska roll i Frankrike och Sverige är slående. Fullt medveten om frimureriet som politiskt instrument placerade Gustaf III sin broder som stormästare i Sverige. I Frankrike hade monarkin och då främst Marie-Antoinette kommit på kollisionskurs med frimurarna och deras stormästare, hertigen av Orléans.

⁵¹ Crane Brinton har sökt visa att frimurarloger utgjorde grunden för jakobinklubbar; se *The Jacobins* (New York 1961), s. 14 ff.; G. Lefebvre har avskrivit frimureriets roll 1789, se hans *1789. Den franska revolutionens bakgrund och orsaker* (Stockholm 1961), s. 49, liksom även G. Rudé, *The French Revolution* (London 1988), s. 38.

⁵² F. G. Hourtoulle, *Franc-Maçonnerie et Revolution* (Paris 1989), s. 31 ff.

⁵³ *Ibid.*, s. 467–482.

Det svenska frimureriet hade rötter i Paris. Greve Axel Wrede-Sparre, som stiftat en loge i Stockholm på 1730-talet, hade recipierat i Paris, och svenska loger bar franska namn. Carl Fredrik Scheffer, som instiftade logen S:t Jean Auxiliaire, hade upptagits som frimurare i furstens av Clermont loge i Paris.⁵⁴ Frimurarkontakterna med Paris hade länge varit legio när Reuterholm besökte staden, men dagboken tiger om de franska frimurarna och deras politiska aktiviteter. Detta är anmärkningsvärt med tanke på att Reuterholm vanligen var mycket observant på allt vad som rörde sig i hans omgivning. I synnerhet brukade han i egenskap av överarkivarie i svenska storkapitlet registrera främmande ordnar och deras ritualer. Andra upplevelser i Paris tycks ha haft en högre prioritet. Det kan tilläggas att det svenska frimureriet låg mer eller mindre nere under perioden 1788–1793.⁵⁵

Frimurarmystiken var enligt *M a r t i n L a m m* mycket omtyckt i Stockholm vid denna tid. Det hade varit logiskt för Reuterholm att söka sig till någon av de högre franska graderna, där ritualerna inramades av tempelriddarromantik. Men under resan spelade han inte rollen som en av de högsta frimurarna i Sverige utan som drottningens kammarherre. Till de mest noterade aktiviteterna i dagboken hör de återkommande teater-, kyrko- och studiebesöken samt de dagliga, långa promenaderna. Någon enstaka gång berörs – lite förstrött och inte utan ironi – ett tankeutbyte om mystik, och då mera som ett sällskapsnöje i samband med en middagsbjudning, då ”mycket mystiska saker taltes. Ibland annat om en ny profetissa, som förutsagt alla Frankrikes öden och revolutioner med mera”.⁵⁶ Att Reuterholms resa var en vallfart till frimureriets heliga platser i Paris är med säkerhet en myt.

Till Paris ”för att se den förstörda Bastiljen”

”Jag längtar till Paris för att se den förstörda Bastiljen.” Reuterholms entusiastiska ord till vännen Oxenstierna kan jämföras med den antifranska stämningen vid hovet, där Oxenstierna tillhörde kungens favoriter. Gustaf III:s avsky för de radikala politiska vindar som blåste i Frankrike var gränslös:

⁵⁴ Logen l’Union, i vilken antagningarna ägde rum på franska fram till år 1787, leddes av Fredrik Horn av Åminne. Se *L e n h a m m a r*, s. 76.

⁵⁵ C. L. H. *T h u l s t r u p*, *Anteckningar till svenska frimureriets historia*, vol. II (Stockholm 1898), s. 110 f. År 1788 antecknas dock att dels en understödsinrättning för fattiga barn i Helsingfors bildats, dels bidrag utbetalats åt en skolinrättning på Sveaborg, till ”torftiga knektebarns handledning i Kristendom vid åtskilliga finska regementen”.

⁵⁶ Dagbok 1789–90, 17.5.1790.

Och detta är det charmerande Paris, där alla Europas nationer kom samman för att söka nöjen och trösta sig över förargligheter! Det var dit Vi tänkt dra Oss tillbaka, om man hade jagat bort Oss härifrån: det skulle i sanning ha varit att ramla från Scylla till Charybdis! Vilka gräsliga människor! De är Europas orangutangar. Hur kan man förena så mycket grace och älskvärdhet med en så genomtänkt grymhet?⁵⁷

Reuterholms syn på vad som hände den 14 juli i Paris stod i skarp kontrast till konungens. Meningen med hans resa till revolutionens Paris har egentligen aldrig utretts. Vilka var då drivkrafterna?

Under tiden i Spa hade en uppsjö av franska pamfletter hamnat under Reuterholms ögon. Han begärde nu via ambassaden i Paris ett pass och hoppades samtidigt att inte bli hemkallad av hertigen utan att med Silfverhjälm få anträda resan till Paris.⁵⁸ För hertig Carl som i brev efter brev önskade sin vän åter kom detta som en överraskning.⁵⁹ Vänskapen med Carl var aldrig på jämställd fot, men den betydde mycket för den unge hovmannen. Att denna vänskap odlades med sikte på framtida makt är en slutsats som inte utan vidare kan dras.

Sommaren 1789 var den borgerliga revolutionen över, den folkliga hade brutit ut och den franska metropolen var nu en politisk krutdurk, en fara som den unge hovmannen tydligen var beredd att trotsa. Bastiljen hade fallit och ”flere stora Herrar huvudstupa nödgats taga flykten för att frälsa sina liv undan Populacens raseri”, skrev han till hertigen i juli 1789. Brevet slutar: ”Emellertid är detta en stor och nyttig läxa för alla monarker. När grannens vägg brinner, är högst angeläget att akta sin egen, om man ej därmed vill hava Elden lös.”⁶⁰ Det var på sin plats att höja ett varningens finger.

I Liège blev de båda resenärerna omringade av ”den rasande populacen redan med utdragne sablar och bajonetter - - men jag kan aldrig glömma huru livligt jag där såg fasan av ett inbördeskrig”. I Bryssel kunde slottet dock beskådas och ”salen där konserterna hållas och den som frimurarsammanskomsterna är besåg jag likaledes”.⁶¹ På den franska sidan av gränsen chocke-

⁵⁷ E. Lönnroth, *Den stora rollen. Kung Gustaf III spelad av honom själv* (Stockholm 1986), s. 220.

⁵⁸ RA, Ädelgrenska samlingen, vol. 35, Reuterholm till hertig Carl 23.8 och 28.8.1789.

⁵⁹ Reuterholm fick nu uppdrag som kommissionär att inhandla bl.a. reseportfölj med instrument, en liten pendyl, små saker efter behag till julklappar för fruntimmer.

⁶⁰ RA, Ädelgrenska samlingen, vol. 35, Reuterholm till hertig Carl, 29.7.1789. Ett brev två dagar tidigare sägs vara det sista från Hamburg före avresan till Aachen och Spa.

⁶¹ Dagbok 1789–90, 6–8.9.1789. Ett av få ställen i dagboken där det talas om frimurare.

rades de unga ädlingarna av den folkliga vreden mot *l'ancien régime* och dess inkarnation Marie Antoinette. I en liten stad ”logerade vi hos en veritabel Zantippa, som tillika hade en rage att prata och på det faseligaste sätt omtalte drottningen av Frankrike. (Detta var ett original af oförskämd kärring, vars like man får resa långt efter.)”⁶²

Väl i Paris fullföljde Reuterholm sin plan att ingående studera vad som återstod av Bastiljen, ”detta Despotismens huvudsäte”. Att den 14 juli 1789 var en historisk vändpunkt stod klart. Dagboken innehåller detaljerade beskrivningar från hans besök på platsen. Det var en prestation att bara ta sig in bland arbetarna på detta förbjudna område. Bastiljens ohyggliga murar och galler i de underjordiska fängelserna injagade fruktan. Någon hade suttit fastkedjad i decennier. ”Jag tog med mig några stenar av denna ohyggeliga byggnad, till en ljuvlig åminnelse av dess förstörelse, dem jag såsom en helgedom ämnar föra med mig till Sverige”.⁶³

Var Reuterholm jakobin?

Reuterholm tycks ha varit besatt av Bastiljen. Var han i likhet med många franska frimurare jakobin? Det ansåg i varje fall Gustaf III, som vid hemkomsten beskyllde honom för samröre med ”den revolutionära propagandan” i Frankrike. Sin radikala syn på kungamakten bar den unge nylänningen med sig från hemmet. Fadern, Esbjörn Christian Reuterholm, som hade varit riksråd för mösspartiet, arresterades vid statskuppen 1772, sattes på Sveaborg och avled strax efter frigivandet, något som det sades att sonen aldrig kunde förlåta Gustaf III.⁶⁴

Revolutionen i Frankrike var en nyttig läxa för alla monarker, tyckte Reuterholm. Det engelska författningsidealet hade stått högt i kurs inom adelsoppositionen på de senaste riksdagarna.⁶⁵ Reuterholm och hans förtrogne vän Oxenstierna följde den pågående diskussionen i tidens stora fråga, den om hur ett modernt samhälle skulle styras. Och åsiktsutbytet fortsatte brevlades under Reuterholms vistelse i Paris. Oxenstierna hyllade det engelska systemet men var tveksam till utvecklingen i Frankrike:

⁶² *Ibid.*, 10.9.1789.

⁶³ *Ibid.*, 5.10.1789.

⁶⁴ Som sin fars verkliga ”bödel” räknade Reuterholm J. M. Sprengtporten, som genom ett ”räfstreck” lockat fadern i fördärvet. Se RA Ädelgrenska samlingen, vol. 22, Concept, Resejournal, hällen af G. A. R. 1776, 26 November.

⁶⁵ R. Karlom, *Bakgrunden till 1809 års regeringsform* (Göteborg 1964), s. 100.

[...] alla nationer vaknar för friheten. Frankrike har nu gifvit åt alla, kommande sekler det största af alla tankämnen. Men få nationer torde finna den kloka sammanställning som England; den dygdiga medborgarens säkerhet om skydd. Jag ser ej ännu, att Frankrike kommer till denna fullkomlighet. Jag admirerar idéen af alla ståndes sammansmältning i en assemblée nationale. Jag ser med ren vördnad allas afläjdande af alla rättigheter. Intet folk har visat en sublimare patriotism, men jag fruktar, att man i Frankrike räknar för mycket på dygdens möjlighet hos en hel nation; att man gör lagar för människan sådan hon borde vara, och ej sådan hon är; att man ej kommer ihåg, att då den största hettan gått öfver, intrigen och vinningslystnaden återta deras välde, och ändteligen att densamma assemblée, som nu styr Frankrikes omäteliga resurser, kan lika lätt nytta dem en gång till nationens förtryck, utan att då någon motvigt finnes, som kan hindra den tilltagsna undersåten, stundom mera farlig än despoten.⁶⁶

Oxenstiernas farhågor rörande utvecklingen i Frankrike kunde senare bekräftas av Reuterholm.⁶⁷

De båda vännerna har varit väl insatta i den samtida debatten om frihets- och dygdebegreppen. Oxenstierna förefaller dela Hobbes syn på begreppen; hos Hobbes hade den klassiska antikens heroiska dygder ersatts med en sorts trygghetens och säkerhetens dygder. Oxenstierna varnade för de franska revolutionärerna, som i likhet med Rousseau hyllade dygdebegreppet i samma anda som de antika auktorerna, Cicero och Tacitus.⁶⁸ Reuterholms radikalism framgår också av hans relation till Thorild. Denne lär 1786 ha kontaktat honom beträffande en översättning till svenska av bl. a. *Tacitus*. Thorild vädjade i ett brev till ”herr baronen och kammarherren, att motivera en Prenumeration [av en översättning av Tacitus] bland sina Vänner af Ridderskapet och Adeln”. I brevet utvecklade Thorild den radikala upplysningens budskap: det är folket som har den faktiska makten, men först när det blivit upplyst har det möjlighet att överta makten. Tacitus skulle kunna bidra till en sådan insikt.⁶⁹

Som väntat deklarerade hertig Carl avsky för jakobinismen och förakt för det frihetsbegrepp som hans frimurarvänner hyllade: ”På vad som hänt i Frankriket vill jag bara svara att det är frukten av en fanatisk frihetsanda som

⁶⁶ J. G. Oxenstierna till G. A. Reuterholm 3.10.1789, B. von Schinkel (red.), *Minnen ur Sveriges nyare historia*, del 2.

⁶⁷ KB, Värnberg, I ett långt brev till Oxenstierna (Paris 12.11.1789) redogör Reuterholm för oktoberdagarna.

⁶⁸ Om Hobbes respektive Rousseaus definition av frihets- och dygdebegreppen, se S. NORDIN, *Det politiska tänkandets historia* (Lund 1999), s. 100 ff.

⁶⁹ S. ARVIDSON, *Thorild*, vol. II, *Harmens diktare* (Stockholm 1993), s. 211 f.

sätter folk och land i fara att förgås. Lyckligt under en Monarkisk Regering var Frankrike redoutabelt för sina grannar. Under en Demokratisk och Anarkisk Regering är det föraktat.⁷⁰ Och några veckor senare: ”Jag begriper ej att man ej ser frukterna av en sådan Regering som ej medförer annat än några få Aristokraters satisfaktion att för eget intresse hava den lyckan att styra, krossa och förstöra därest de vilja dyrkas som frihetens avgudar under utövande av det olideligaste Tyranni. Detta haver varit Arvid Horns, Axel Fersens och Fredrik Gyllenborgs roller här i landet.”⁷¹ Carl markerade övertydligt sin ståndpunkt: adelsoppositionen i Sverige och Frankrike var samma andas barn. Återigen intog Carl samma position som sin kunglige broder.

I grunden sympatiserade Reuterholm mer med reformvänliga än med extremt jakobinska vindar i Frankrike. Det visar som vi skall se nedan hans nära relation till Parisambassadören Staël. Men då han befann sig i de dramatiska händelsernas centrum såg han också en fara i revolutionens radikalisering; här tycks han ha varit ovanligt framsynt. Pöbelns hotande uppträdande i samband med nationalförsamlingens debatter var ”ett stort bevis på huru mycket fria denna så kallade fria nationens överläggningar i själva verket äro”.⁷² Någon som helst nostalgi för *l'ancien régime* står dock inte att finna i Reuterholms minnesanteckningar.

Att han själv *de facto* ställt sig bakom säkerhetsakten plågade honom: ”Att dissipera hågkomsten av den ohyggeliga dagen (21 februari) i fjol då den nesliga så kallade Säkerhetsakten blev antagen, gjorde jag i förmiddag en härlig promenad.”⁷³ Med sin extremt negativa syn på säkerhetsakten stod han år 1792, paradoxalt nog, till förfogande för att utöva despotisk makt i förmyndarregeringen. Till sin farbror Gustaf Gottfried Reuterholm, den gamle mösspolitikern, skrev han inför makttillträdet: ”Man har velat forcerat mig att åtaga mig kansliet och hela premierministerns detalj; men jag skulle hellre hava valt stupstocken.”⁷⁴ Men av lojalitet mot landet och hertigen lät han sig övertalas att ta uppdraget. Att ändra grundlagen under det fyraåriga mandatet, i den politiska turbulensen och mot Carls vilja var omöjligt. Det återstod

⁷⁰ RA, Ädelgrenska samlingen, vol. 27, hertig Carl, ombord på chefskeppet Gustaf III, till Reuterholm, 5.9.1789.

⁷¹ *Ibid.*, hertig Carl till G. A. Reuterholm, 9.10.1789.

⁷² Dagbok 1789–90, 21.5.1790.

⁷³ Dagbok 1789–90, Rom 21.2.1790.

⁷⁴ RA, Ädelgrenska samlingen, Reuterholm till G. G. Reuterholm, 9.7.1792. Jfr A. Larsson, *Sammansvärjningen mot Gustaf III* (Uppsala 1959), s. 383.

att få den myndige, unge kungen att avskaffa säkerhetsakten; Reuterholm hoppades på det och gjorde också försök i den riktningen (på Drottningholm den 21 oktober 1796), men förgäves.

”Att följa denna underliga revolution så nära möjligt”

Den 11 september väntade ett ”hyggligt rum för fem och en halv Louis d’or i månaden” på Hôtel de Mecker på Rue de Richelieu, nära Palais-Royal. Vistelsen i den franska huvudstaden skulle i denna omgång vara till den 17 november.⁷⁵ ”Denna staden är alldeles som Min Nådig Herre beskrivit mig den: En hel värld.” heter det i brev till Carl.⁷⁶ För varje ung aristokrat hörde det under 1700-talet till att besöka Paris under en *Grand Tour*. Med sin världsvana och sina goda språkkunskaper fann sig Reuterholm genast mycket väl till rätta. Att dröja kvar i Paris eller genast fortsätta till Italien var nu frågan. ”Revolutionen är inte i femte akten utan snarare i tredje akten. Antingen råkas vi snart eller jag flyttar min Statjon utom Gränserna af Frankrike, och att jag åtminstone måtte komma helskinnad härifrån”, skrev han till Oxenstierna. ”Huru långt mitt vistande här kan komma att blifva samt hvart det bär af vidare, är jag ej i stånd att säga dig. Min stora åstundan vore att få se Italien medan jag nu är så här på tåg, om det kan låta sig göra för den stora osäkerhet som där även skall begynna grassera uppå alla ställen. Det skulle gräma mig för mina återstående dagar, om jag skall nödgas vända hem utan att se St. Peterskyrkan och utan att hafva hört den förträffliga Sängen och musiquen där.”⁷⁷

Italien var det stora målet, och Paris föreföll att endast bli en anhalt. Att revolutionen var långt ifrån avslutad var en korrekt slutsats. Dess subkultur var Reuterholm vid det här laget välinformerad om genom den ständiga ström av pamfletter, dominerade av nidbilder av kungaparet, som sköljde över allmänheten. Kungamaktens och aristokratins vacklande ställning var redan ett faktum.

Vad präglar då Parisbesöket? I fokus står som väntat den folkliga revolutionen. Vad som i brev ventilerats teoretiskt med Oxenstierna fick Reuterholm nu uppleva i praktiken i åhörargalleriet i nationalförsamlingen, ”som föreställer hela den stora franska nationen. Den är mycket mindre imponant än man skulle tro och det är ett ständigt buller och klappande med händerna

⁷⁵ *Ibid.*, 11.9.1789.

⁷⁶ RA, Ädelgrenska samlingen, vol. 35, Reuterholm till hertig Carl, Paris 13.9.1789.

⁷⁷ KB, Värnberg, Reuterholm till Johan Gabriel Oxenstierna, Paris 25.9.1789.

Promenad i Palais-Royal. Efter en gravyr av Philibert-Louis Debucourt, 1792.

värre än på en teater”, men Mirabeaus talekonst gjorde intryck.⁷⁸ Mitt i den politiska hetluften njöt resenärerna av Parismiljön. Sensommaren inbjöd till promenader kring alla stadens berömda sevärdheter: kyrkorna, trädgårdarna, Tuilerierna, Luxembourg, Champs-Élysées, Invalides, Palais-Royal med sina restauranger och kaféer, den viktigaste samlingsplatsen för agitatorerna, journalisterna och pamflettskrivarna. Ingenting lämnades åt slumpen. Operabesök, teater, spektakel, baletter, konserter, fyrverkerier och sena supéer, kväll efter kväll. Allt vad det kulturella Paris kunde erbjuda måste upplevas; till upplevelserna fogades i dagboken små recensioner.

Under de dramatiska oktoberdagarna, då kungafamiljen tvingades lämna Versailles, råkade Reuterholm hamna mitt i folkupploppet som ”åsyna vittne till den nya revolutionen”.⁷⁹ Dagboken blir i det här avsnittet mycket detaljerad och målande. ”När vi vaknade hade man redan ifrån Versailles tidningar om de horreurer där förefallit”, heter det tisdagen den 6 oktober. ”Som denna dagen var en av de allra märkvärdigaste i Paris nånsin varit, föresatte vi oss att nyttja den till att följa denna underliga revolution, så nära möjligt var.”⁸⁰

⁷⁸ *Ibid.*, 28.9.1789.

⁷⁹ Dagbok 1789–90, 5–7.2.10.1789.

⁸⁰ *Ibid.* Jfr. samstämmiga brev till hertig Carl 5.10 och 8.10.1789, RA, Ädelgrenska samlingen, vol.35.

Bristen på bröd drev kvinnorna att marschera mot Versailles. Därifrån återvände inte bara kvinnorna och demonstranterna utan även nationalgardisterna, avväpnade livgardister, hela hovet och kungliga familjen samt deputerade ur nationalförsamlingen. Beskrivningen är livfull och förmedlar en stämning av ovisshet och skräck. Trupperna återkom vid middagstiden och bestod av

[...] en hop av Les Poissardes av den sämsta pöbeln, som under en djävulsk glädje och mycket skrik buro med sig på lansar tvenne av de olyckliga gardisternas huvuden, dem de promenerade omkring i staden. – Ohyggligheten av denna syn, de blodiga huvuna -- allt detta verkade hos den rasande pöbeln endast löje,-- Jag var på väg att svimma av denna ohyggliga syn och måste in på ett kaffehus att stärka mig med ett glas vin, men fournerade mig så genast ibland packet igen, för att höra deras grovheter och rätt studera och lära känna deras ondska. [...]

Detta intåg var det allra underligaste man nånsin sett i Paris. Trupper, uppblandade med kärningar som buro lövhattar utsirade med band och kokarder, pöbel med stora brödstycken på sina pikar, flera lass med mjölsäckar och kärringar och soldater om varannan däruppå.⁸¹

De kungliga vagnarna passerade till slut under ”ett beständigt skrikande av ’Vive La Nation’ och ingen enda av ’Vive Le Roi’”. [...] Förmodligen har vi sett franska monarkins slut, sett dess förmodligen siste monark föras i triumf av några månglerskor från Hallen, omgivna av kanoner och rågsäckar och mer än en miljon människor ute på gator och vägar att se därpå och applådera denna underliga kortege. I franska och i hela världens historia gör denna dag en oförgätelig epok, som jag fördenskull var rätt nöjd med att som åsyna vittne hava bevistat”.⁸²

Presentationen vid hovet var något extra. De kungliga hade under folkets kontroll tvångsflyttats till Tuilerierna som stått obebodda i mer än hundra år. Marie Antoinettes ”cour gives då hon går igenom rummet till mässan. Hon hade vid handen sin lilla dotter, som var vacker som en ängel. Hon talte vid mig ganska nådigt och frågade hur länge jag bleve här i Paris. En grace som icke vanligen händer främlingar vid hovet. Drottningen var ganska väl klädd men utan juveler och vacker som en gudinna”.⁸³ Följande torsdag förde Axel von Fersen d.y. Reuterholm till den kungliga familjens *lever* och *dîner*.

⁸¹ Dagbok 1789–90, 6.10.1789.

⁸² *Ibid.*

⁸³ *Ibid.*, 22.10.1789. Silfverhjälm rapporterade även till kungen hur förtjust Reuterholm var i drottningen; UUB, gustavianska samlingen, Silfverhjälm till Gustaf III, 15.11.1789.

”Kungen åt och drack med en härlig aptit, men det som var allra rarast var att se en kung i Frankrike äta på simpelt hvitt Porcelaine.”⁸⁴

Under Paristiden hade Reuterholm tillgång till två utmärkta introduktörer till det franska samhället och dess vetenskapliga, litterära och filosofiska värld. Den ene var just greve Axel von Fersen d.y., med vilken Reuterholm och Silfverhjelm umgicks mycket flitigt; den andre, den ovan nämnde ambassadören Erik Magnus Staël von Holstein, som börjat sin tjänst vid beskickningen år 1778 under den namnkunnige greve Gustav Philip Creutz ledning. Ambassaden i Paris hade länge varit vårt lands främsta diplomatiska utpost, och genom det nätverk av personliga kontakter som Gustaf III skapat vid sitt besök 1771 kom svenskarna att inta en framskjuten plats inom den parisiska societeten. Reuterholm och Silfverhjelm fick njuta frukterna av detta. Staëls utnämning till ambassadör hade dröjt. Gustaf III var länge tveksam men utsattes för upprepade påtryckningar från det franska hovet, inte minst Marie Antoinette.⁸⁵ Vad som komplicerade Staëls diplomatiska status var hans äktenskap med dottern till bankiren och finansministern Jacques Necker. Efter giftermålet gjorde hon sig känd som salongsdam och författare. Men paradigmskiftet 1789 förvandlade de berömda salongerna till politiska diskussionsklubbar.⁸⁶

För Sveriges ambassadör var det komprometterande att ha en maka som vid sidan av sina kärleksäventyr deltog i de politiska intrigerna. Staëls ”extravaganta hustru har kollrat bort det lilla han haft af förnuft, insikt och känsla”, skrev Madame de Boufflers till Gustaf III. Staël själv hade redan väckt kungens ovilja genom sina depescher som var positiva till en reform av det franska samhället; i emigrantkretsar utmålades han som jakobin. ”Staël är Neckers måg, han kan ej vara annat än mer eller mindre partisk”, menade kungen.⁸⁷

Reuterholm hade anlänt till Paris vid en tidpunkt då Gustaf III:s förtroende för såväl Frankrike som Staël hade nått sin lägsta nivå. ”Nyheter från Frankrike ha till den grad slagit mig med sin ohygglighet”, skrev han till

⁸⁴ *Ibid.*, 29.10.1789. Kraftig understrykning i citatet av Reuterholm. Tillsammans med Fersen hade Reuterholm redan besökt de kungliga lustslotten samt porslinsfabriken i Sèvres. *Ibid.*, 17.10 och 19.10.1789.

⁸⁵ ”Baron de Staël är mycket omtyckt och respekterad här i landet och jag tvivlar ej på, att man med stort nöje skulle se honom en dag placerad här i Eders Majestäts tjänst på ett mera particuliert sätt”, Henrik Schück, *M. och Mme de Staël. En äktenskapshistoria i bref* (Stockholm 1905), S. 29.

⁸⁶ *Ibid.*, s. 81 ff.

⁸⁷ *Ibid.*, s. 86 f.

Armfelt, ”att jag somnade i natt först klockan 4. Och ändå sov jag gott både natten före den 17 februari 1789 och den före den 19 augusti 1772.”⁸⁸ I sin skräck för revolutionen fruktade Gustaf III att Staël i ett kritiskt läge skulle överge sin post och alliera sig med revolutionärerna. I oktober 1789 gick Gustaf så långt att han utsåg en hemlig ambassadör (Silfversparre) vid sidan av Staël och en särskild agent att spionera på honom.⁸⁹ Staël kom på något sätt att förkroppsliga franska revolutionen, och konungens avsky för vad som hände i Frankrike skulle efter hemkomsten oförskyllt drabba Reuterholm.

Den ende som i detta sammanhang försvarade Staël var den svenske bankiren Niclas von Jakobsson, och han bedömde honom troligen riktigtast, menar Henrik Schück. Ambassadören beskylldes ju ”för att vara jakobin och att, förledd av sin hustru, ha medverkat till Ludvig XVI:s fall. Inget kunde vara mera falskt. Han älskade konungadömet, ty han kände nödvändigheten av garantier, han avskydde orättvisa och all partianda upprörde honom”.⁹⁰ Staëls egna brev bestyrker detta omdöme. Någon radikal svärmare var han inte, däremot en verkligt liberal man som på nära håll studerat Frankrikes sociala förhållanden och insåg behovet av förändringar. Men viktigast var att han såg hela frågan ur svensk synpunkt, under det att Fersen såg den ur det franska hovets och Gustaf III ur den europeiska storpolitikens.⁹¹

I Staël fann Reuterholm en själsfrände: ”Där har jag åter emot förmodan fått en vän på gamla dagarna, huru jag ansett alla nya Liasoner som omöjliga för mig mera, men mellan honom och mig är det likväl à La Vie et à la Mort.”⁹² Staël var som Reuterholm en religiös person och intresserad av tidens mysticism. Drabbad av en religiös kris vände han sig (i november 1790) i sin nöd till Reuterholm:

Ack, min vän! Bed för mig, bed att jag måtte bliva ödmjuk av hjärtat, att jag måtte bliva renad – Mina synder är stora. Förena dig med mig, på det att vår samfällda bön måtte driva från oss de onda andar, som i dessa världens sista tider söka förföra dem, vars tro ännu är svag.⁹³

⁸⁸ Alma Söderhjelm, *Sverige och den franska revolutionen*, vol. 1 (Helsingfors 1920), s. 146.

⁸⁹ *Ibid.*, s. 200 f; Schück, s. 86 f.

⁹⁰ *Schück*, s. 87 f.

⁹¹ *Ibid.*

⁹² KB, Värnberg, Reuterholm till Johan Gabriel Oxenstierna, Paris 12.11.1789.

⁹³ *Ibid.*, s. 97 f.

Staël teg om den personliga orsaken till sin förtvivlan. Han ”iakttaget en försynt och ridderlig förtegenhet”, säger Schück. Om det verkliga skälet vittnade Reuterholm i ett brev till Sparre: ”Ehuru stygg hans kärälskeliga maka också är emot honom, upphör han till sin olycka aldrig att ömma för henne, vilket likväl alltid är ett bevis på dess eget goda hjärta.”⁹⁴ Detta brev säger mycket om både Staël och Reuterholm.

Till Avignon

Visiter och middagar hos bättre folk var legio under uppehållet i Paris; en svensk friherre och kammarherre var förvisso en välkommen gäst. Vid första bekantskapen i det stora sällskapet blev vi ”strax som barn i huset”, skrev han om ett besök hos en engelsman, den ”hederlige” Boussie. Dennes ”uppriktiga bemötande, äfvensom dess goda frus och beskedliga barns, gjorde, att jag med mera nöje, än på något annat ställe i Paris, här passerade hela dagen”.⁹⁵ Här blev Reuterholm mottagen i familjegemenskapen och fick som gäst flera gånger njuta den husliga härdens lycka. Den engelske gentlemannen ingav förtroende, och dessutom ägde han ”lektyr af flera kuriösa samlingar i det Mystique”. De båda delade intresset för mystik, och Reuterholm föreslogs nu att lämna det osäkra Paris och besöka Avignon, där den franske benediktinermunken Antoine Joseph Pernety, en gång bibliotekarie hos Fredrik II, hade grundat ”ett undransvärt sällskap” av illuminater år 1784, *la Société des Illuminés d'Avignon*.

Enligt ett postumt arbete hade Staël animerat hertigen att sända sin förtrogne vän Reuterholm på frimurarordens vägnar till Avignon.⁹⁶ Men det saknas stöd i det primära källmaterialet för denna tes, som även Lamm ställt sig bakom. Det är korrekt att Carl underrättats om en eventuell resa till Avignon, men han krävde att Reuterholm med det snaraste återvände till Sverige. Flottan hade löpt i hamn, och Carl var trött: ”Jag längtar efter er återkomst - och stillhet samt att med goda vänner sitta i ro och dricka Théé och äta pankakor med Sylt.”⁹⁷ Hertigen skärpte snart tonen och ”bad mig skynda

⁹⁴ *Ibid.*, s. 98 ff.

⁹⁵ Dagbok 1789–90, 9.10.1789.

⁹⁶ ”Les rapports extradiplomatiques du baron intéressèrent si vivement le duc qu'il décida d'envoyer à Avignon son confident Reuterholm et le baron de Silverhielm, neveu de Swendenborg, pour s'informer sur place des doctrines de Pernety et des résultats obtenus par ses travaux.” R. L e F o r e s t i e r, *La Franc-Maçonnerie Templière et Occultiste aux XVIIIe et XIXe siècles*. Publié par A. Faivre (Paris 1970), s. 878 f; L a m m, *op. cit.*, s. 55.

⁹⁷ RA, Ädelgrenska samlingen, vol. 27, Hertig Carl till Reuterholm, Karlskrona 6.10.1789.

mig hem det fortaste jag kunde, emedan han nu behövde mig hos sig.⁹⁸ En pressad Reuterholm knöt an till dispyten i Karlskrona:

Vi hava alla agerat styrde av en högre hand utan att veta därav. Min nådige herre besynnerligen i Karlskrona, då Eders Kongl Höghet för ingen del ville ha mig med sig på flottan och jag, då jag kände i mitt hjärta, att jag nödvändigt för vårt allmänna bästa borde begiva mig utom Sveriges gränser.⁹⁹

Problemet var att han redan (den 10 oktober) accepterat en inbjudan. Skulle planerna nu skrinläggas? Ännu ett brev med ursäkter postades (den 9 november) till sällskapet.¹⁰⁰ Det var under stor vanda som inbjudan accepterades efter ingående överläggningar med Staël men även med Boussie.¹⁰¹ Resan till Avignon skedde mot Carls bestämda vilja.¹⁰²

Den 17 november lämnade de båda friherrarna trots allt Paris i en liten nyinköpt fransk vagn. Reuterholms engelska vagn och merparten av hans tillhörigheter, schatull och koffert, lämnades kvar hos Boussie.¹⁰³ På urusla vägar, förbi en gång sköna slott, nu i grus och aska, och uppretade pöbelhopar anlände de till Provence och mötet med "la Bise", en osedvanligt kylig nordanvind, som varade i dagar: "Jag har aldrig i Sverige så frusit som härstädes på gränsen till Italien i Hans Helighets egna länder", noterade Reuterholm.

Silfverhjälm meddelade nu Gustaf III att hans ögon var något bättre men då hans läkare avrått vistelse i kyla hade man bestämt att tillbringa vintern söderut i Avignon;¹⁰⁴ han nämnde inget för kungen om illuminaterna. Reuterholm för sin del lät Oxenstierna veta att resan nu gick söderut, längs Rhône "åt Avignon där Climatet är så vackert och Utsigten så präktig".¹⁰⁵ Att han inte informerade sin förtrogne vän om kontakterna med det mystiska sällskapet förvånar. Som Lamm betonat vurmade en så förfinad personlighet

⁹⁸ Dagbok 1789–90, 24.10.1789. "Jag satte mig genast ned att besvara detta brev och tillbragte därmed hela Eftermiddagen och Aftonen utan att gå ur min Camare."

⁹⁹ RA, Ädelgrenska samlingen, vol. 35, Reuterholm till hertig Carl, Avignon 17.12.1789.

¹⁰⁰ Svenska Frimurare Ordens arkiv, brevsamlingen, Reuterholm till la Societé d'Avignon, Paris 10.10.1789 samt Réponse au Comte de Grabianka, 9.11.1789: "Mais malheureusement des Affaires indispensable qui dependant en grand partie de l'arrivée de la Poste de mon Pays, m'obligent bien malgré moi à differer mon départ d'ici."

¹⁰¹ Dagbok 1789–90, 4.10, 6.10 och 9.10.1789.

¹⁰² Se G. A n d e r b e r g, 'Till frågan om Reuterholmska arkivets mystiska papper', s. 12 ff.

¹⁰³ Dagbok 1789–90, 17.11.1789.

¹⁰⁴ UUB, Gustavianska samlingen, Silfverhjälm till Gustaf III, 15.11.1789.

¹⁰⁵ KB, Värnberg, Reuterholm till Oxenstierna, Paris 12.11.1789.

som Oxenstierna mer för tidens frimurarmagi än Reuterholm, som kunde uppaga svindel bakom underverk som Oxenstierna andäktigt beundrade.¹⁰⁶ Det var klimatet och naturens skönhet som lockade honom till Avignon. Besöket hos illuminaterna var sekundärt.

Modern forskning rörande frimureriet i Avignon visar att logen *Saint Jean d'Écosse* (1774) flyttade till Paris år 1776 och då fick namnet *Rite Écossais philosophique*.¹⁰⁷ Societeten i fråga var något nytt för Reuterholm; det rörde sig om ett esoteriskt sällskap.¹⁰⁸ Denna "lilla sekt av illuminati" ägnade sig åt orakelfrågor till det "Heliga ordet", ett slags högsta andligt väsen. Medlemmarna brukade samlas på berget "Thabor".¹⁰⁹ Sällskapet var ett brödraskap, ingen frimurarloge, och tillhörde alltså inte *Grand Orient*.¹¹⁰ Men den alltid vetgirige Reuterholm, frimurarnas överarkivarie i Stockholm, såg som sin uppgift att kartlägga tidens mystiska sällskap.¹¹¹ Bröderna i Avignon hälsade Reuterholm som friherre och kammarhere hos den svenska drottningen, inte som frimurare, emedan sällskapet strävade efter att knyta högre ståndspersoner och europeiska storheter till sig.

Den 1 december ledsagades han av Pernety ut ur staden, längs Rhône och till berget Thabor. Här tog initieringen, "consecrationen", sin början; här restes ett altare för Reuterholm och hit befalldes han göra sin dagliga vallfart, "pèlerinage", under nio på varandra följande dagar, under den "heliga ceremonien" utnämndes han till värdighet av "Sacrificateur du Nord" (Sifverhjälm fick en liknande titel och illuminatgrad).¹¹² När man läser texten får man associationer till en modern friluftsgudstjänst. Tesen att de båda friherrarnas resa till Frankrike var "en vallfart till frimureriets heliga platser" är förmodligen att söka i illuminaternas användning av termen *pèlerinage* i den

¹⁰⁶ M. Lamm, *Johan Garbiel Oxenstierna*, s. 265.

¹⁰⁷ J. A. M. Snøek, 'Swedenborg, Freemasonry, and Swedenborgian Freemasonry', *Acta Macionica*, vol. 11 (2001), s. 32. Jfr H. Bogaert, *From Darkness to Light, Western Esoteric Rituals of Initiation* (Göteborg 2003).

¹⁰⁸ RA, Ädelgrenska samlingen, vol. 35, Reuterholm till hertig Carl, *apostille* 8.10.1789: "Deras raisonnements om Magin är att den är syndig och brottslig – om Magnetismen att den ibland är god, men oftast osäker och bedräglig. Om Swedenborg att han var en Narr och Dess lära falsk och förvärd i det mästa." I själva verket hyllade Avignonsällskapet Swedenborgianismen; se Lamm, *J. G. Oxenstierna*, s. 44 f., Johansson, s. 54.

¹⁰⁹ A. Faivre, *Esoterismen* (s.l. 1995), s. 74.

¹¹⁰ Sturzen-Becker nämner inget om frimurare i Avignon; uppgiften först hos Lamm.

¹¹¹ Svenska Frimurare Ordens Arkiv, brevsamlingen.

¹¹² Dagbok 1789–90, 1.12 – 12.12.1789.

hemliga ritualen. Ett visst stöd för tesen kan hämtas i en utflykt till Vacluse och Carpentras. Under stor rörelse insöp här Reuterholm som nyvorden illuminatbroder atmosfären vid källan där Petrarca ”sjöng till kärlekens och den sköna Lauras ära”. Hela omgivningen med sina antika lämningar var som ”gjord att tillskapa poeter”. I katedralen i Carpentras sökte och fann han tempelriddaren, greve Beaujeus grav med en nästan oläslig inskription.¹¹³ Enligt en legend i den franska Clermontorden fick denne Beaujeu en gång av tempelherrarnas siste ordensmästare några manuskript, innehållande de mysterier som hans orden i sin tur fått motta av prästerskapet vid Kristi grav.¹¹⁴ Men i jämförelse med hur minnena kring Petrarca gestaltas i texten är notisen om Beaujeu försumbar.

Historieskrivningen kring Reuterholms utländska vandring har nästan uteslutande kretsat kring hans och Silfverhjelms vistelse i Avignon under tiden 17 november till den 20 december. Initieringen hos illuminaterna – som bara ägnas några rader i dagboken – har överdimensionerats och bidragit till den suspekta bilden av den blivande ”storvisiren”.¹¹⁵ Ironiskt nog har han själv medverkat till mytbildningen genom mystiska brev, avsedda att hålla hertigen på gott humör. I sin dagbok prisade Reuterholm bröderna och systrarna i Avignon för det gästfria bemötandet i salongerna. Men efter en ny dos av salongsmystik i Paris med ”Hela Avign: Secten”, konstaterade han lakoniskt att ”ingendera var af något värde”.¹¹⁶ Till slut skulle han komma att avslöja sällskapet som en samling charlataner.¹¹⁷

Man brukar stämpla Reuterholm som en frimurarmystikens apostel. Att han var en andlig sökare ger dagboken klart besked om. I Sverige var den lutherska kyrkan helt dominerande både i fråga om religion och kultur. Frimureriet med dess ekumeniska tendens var i denna konfessionellt enhetliga miljö ett lockande alternativ för en person med Reuterholms kyliga och upp-lysta intellekt. Intresset för mystik, insupet med modersmjölken, kan spåras i texten men framför allt framträder där en nymornad dragning åt katolicismen. Hertig Carl fick veta ”att de katolska kyrkorna och deras gudstjänst så behaga mig, att jag ingen dag passerar, utan att avhöra åtminstone två om

¹¹³ *Ibid.*, 13.12.1789.

¹¹⁴ Lamm, *Upplysningstidens romantik*, s. 11 f.

¹¹⁵ Bilden har formats av von Schinkel och S t u r z e n - B e c k e r som hade tagit del av rese-dagboken. Jfr ”illuminat” i SAOB. Termen användes pejorativt av bl.a. Armfelt om Reuterholm.

¹¹⁶ Dagbok 1789–90, 11.5.1790. Jfr not 56 och J o h a n n i s s o n, s. 104.

¹¹⁷ Se G . A n d e r b e r g, ”Till frågan om Reuterholmska arkivets mystiska papper”, s. 16.

icke tre mässor, och under resan fruktade Silfverhjelm ofta, att jag hade i sinnet att changera Religion”.¹¹⁸ Silfverhjelm skvallrade till och med för kungen: ”Min reskamrat har funnit en sådan smak för den catolska religionen, att han ingen dag försummar att gå i mässan. Han vill nu änteligen fara till Italien och se St. Petri kyrka.”¹¹⁹ Frimuraren Reuterholms svaghet för katolicismen är intressant med tanke på att påven Clemens XII i en bulla (24 april 1738) fördömt frimureriet, framför allt dess verksamhet i Frankrike.¹²⁰ Vad som emellertid framför allt tycks fånga esteten Reuterholms intresse är det ceremoniella i den katolska mässan liksom inom ordensväsendet.

”Min stora åstundan vore att få se Italien”

Under vistelsen i Frankrike hägrade drömmen om Italien. Drömmen gick i uppfyllelse med nyårsfirande i Genua, som de båda resenärerna nådde sjövägen från Antibes. Känslor av tacksamhet grep Reuterholm på nyårsnatten över ”försynens besynnerliga omvårdnad”; en bön kom på pränt: ”Gör o Gud, att det [året 1790] för mitt fattiga fädernesland blir mindre fatalt än det sista.”¹²¹ Sveriges minister i Genua, general Wrangel, bjöd på ett furstligt mottagande. Gästen från Sverige var ju ingen mindre än drottningens kammarherre, hertig Carls nära vän som av konungen fått en pension och som spelat en viktig roll vid det tilländalupna årets riksdag. På teatern och överallt där han rörde sig möttes Reuterholm med respekt och beundran; genom Wrangels försorg kände alla väl till ”min riksdagshistoria och en del av mina öden”.¹²² En känd svensk med Reuterholms status hade knappast fått ett sådant emottagande om han varit i kunglig onåd.

Under fyra månader skulle de båda ädlingarna kуска runt med postdilgens och vetturin och på sin bildningsresa besöka Florens, Pisa, Rom, Pompeji och Neapel. Nästan hälften av texten i den digra dagboken rör vistelsen i Italien, vilket visar vilken betydelse Reuterholm tillmätte denna etapp av resan. Initieringen i Avignon, som av forskningen satts i fokus, omfattar ca tio rader. Upplevelsena längs vägarna skildras sorgfälligt, liksom italienskt landskap och natur. Men den italienska himlen förmörkades snart av rykten om oroligheter:

¹¹⁸ RA, Ädelgrenska samlingen, vol. 35, Reuterholm till hertig Carl, Paris 13.9.1789.

¹¹⁹ UUB, Gustavianska samlingen, F 506, Silfverhjelm till Gustaf III, Paris 15.9.1789.

¹²⁰ Påvens bulla fick närmast motsatt effekt i Frankrike.

¹²¹ Dagbok 1789–90, 1.1. 1790.

¹²² *Ibid.*, 2.1.1790. Jfr ovan not 15.

[...] det är mitt öde att ständigt och uppå alla ställen var förföljd av revolutioner och oroligheter. Ända från Sverige har de kontinuerligt omgivit mig och Gud vet var man kan hoppas att bliva dem kvitt i en så upprörd och laglös värld som denna.¹²³

Drömmen om Italien gick allt mer över i en mardröm, då vardagens alla oväntade förtretligheter frestade på krafterna. Det var en harmsen Reuterholm som höll i pennan på vägen mellan Florens och Rom, vetturinresan var påfrestande då man i förväg fick ackordera med kusken om ett oskäligt pris för resa och logi som i regel var smutsigt och undermåligt:

[...] man skall ha en verklig kärlek till ålderdomens lämningar samt de fria konsternas skönheter, för att inte finna sig olycklig i Italien i anseende till de nedriga värdshusen och det infama folket.¹²⁴

Han noterade också med förakt att folket längs vägarna tycktes leva på att bedra och plundra främlingar. För att inte tala om ”den Helige Faderns tullbetjäning, som av alla möjliga tullsnokar äro de snålaste och impertinentaste”.¹²⁵

Men idiosynkriserna mot kuskar, värdshusvärdar och tullare skulle av och till ge relief åt alla drömmar som över hövan infriades: ”det famösa tornet i Pisa” (”Jag kunde aldrig nog betrakta detsamma”); alla ”märkvärdigheter” i Florens, ”promenader i månskenet utmed stränderna av vackra Arno” (”O

Vy över Neapelbukten med Vesuvius i bakgrunden. Gravyr av Vernet ur Voyage Pittoresque ou description des royaumes de Naples et de Siciles av Richard de Saint-Non, 1781–1786.

¹²³ *Ibid.*, 9.2.1790.

¹²⁴ *Ibid.*, 16.1.1790.

¹²⁵ *Ibid.*, 18.1.1790.

Sverige, vi kan ej hemföra till Dig detta lyckeliga klimat?"); "en majestätisk storm vid stranden av Medelhavet och foten av det ryktbara Vesuvius" ("Jag säger om denna natt som Bellman i Bachi tempel: I en så farlig natt kan blott de döda sova"); besöket i Pompeji; mulåsneritten från Herculaneum för en strapatsrik bestigning av vulkanen.¹²⁶ Fler exempel på lyckliga stunder vid sidan av alla intensiva upplevelser (under tio veckor) i Rom skulle kunna ges; Sturzen-Becker berör bara i förbigående vistelsen i Italien 1790.

Italiensejourens höjdpunkt var förvisso besöket i den eviga staden. Akvedukter, termer, triumfbågar och mausoleer besågs, nu befann sig Reuterholm på klassisk mark. I Italien gavs också ett tillfälle att odla det intresse för böcker och bibliotek som var typiskt för släkten Reuterholm, inte minst vid besök i Vatikanbiblioteket, hos Birgittasystrarna och tidigare i Florens. Beskrivningen av Roms alla sevärdheter är systematisk; den italienska vandringen är en verklig bildningsresa. I Rom vägledades han av Francesco Piranesi, som inte bara var mycket hemmastadd i konstens värld utan också i spioneriets. Som agent skulle Piranesi vara Reuterholm mycket behjälplig inför högmålsprocessen mot Armfelt år 1794.

Utbudet av musik i alla former var oerhört rikt, och med lyckokänsla fattade en flyhänt Reuterholm pennan efter alla musikaliska evenemang. Kontakter med kardinalerna Bernis och Zelade etablerades; vid en audiens hos påven presenterades svenskarna av Piranesi, "själv liggande på knä, medan vi endast bockade oss". Påven komplimenterade Reuterholm för hans eleganta italienska och ställde frågor om kungen. I dagboken prisas Rom, dess "skönheter och antikviteter". "Det är obeskriveligt vad det kostar uppå att lämna ett sådant ställe, där man haft så många roliga stunder och tillbragt ett helt fjärdedels år. Jag hade tårar i ögonen, då jag sista gången såg kulan av St Peters kyrka."¹²⁷ Frågan är om inte sejouren i Italien för Reuterholm personligen var hans bästa och lyckligaste tid, mot bakgrund av hur hans liv

¹²⁶ "[...] på öfversta Spetsen ett regn av stenar, stora Colonner av Eld och rök och ett förskräckligt dåhn i hela Bärget, aldeles som vid Jordbäfningar - - de mäst Imposante Spéctacle i verlden, ingenting mer majestätiskt kan den mänskliga Imaginationen upptänka, - - återkomna till våra Åsnor höll vi uppå Lavan i glädjen vår vanliga lilla Middags Måltid och drucko Vesuvii skål, i samma vijnsort som växer nere kring dess fot, nemligen Lacrymas di Christo." *Ibid.*, 4.1, 11.1, 4.3, 9.3.1790.

¹²⁷ *Ibid.*, 10.4.1790. I dagboken finns inhäftade minneslappar av Reuterholm om ett stort antal sevärdheter. Under utflykten till Tivoli "åto vi en liten middag uti Vestas tempel, (varest vi även lämnade våra namn bland en mängd av andras, även kungens av Sverige som i samma tempel ätit middag). *Ibid.*, 21.3.1790.

senare skulle gestalta sig. Hans resa till Italien tål kanske inte en jämförelse med Carl August Ehrensvarlds, Johan Tobias Sergels eller Gustaf III:s, men han tillhör ändå den långa rad av svenska Italienresenärer som senare under 1800-talet kom att representeras av Atterbom och andra.¹²⁸

Efterspel

Vid en audiens på Drottningholm den 2 oktober 1790 läxade konungen, vid denna tid på sitt mest vresiga humör, upp Reuterholm för hans förbindelser med den ”revolutionära propagandan” i Frankrike och ”för hans egen upp-
roriska anda och hans illojala grundsatsar”.¹²⁹ Reuterholm fick kläda skott för sin vänskap med ”jakobinen” Staël och för sitt umgänge med illuminaterna i Avignon. Han hade nu fallit i onåd hos Gustaf III som i mars 1789 visat honom sin ynnest, han hade tidigare spolierat en framtid inom adelsoppositionen genom att mot sin övertygelse ställa sig bakom säkerhetsakten, och något stöd från hertig Carl tycks han inte ha haft efter brytningen med kungen. Att stanna i Sverige för att verka inom frimurarorden var inget alternativ; den svenska orden styrdes med fast hand av konungen och hertig Carl och skulle inte som i Frankrike kunna utvecklas till en oppositionell grupp. Kungahattarna och andra radikaler sökte sig efter statskuppen 1789 till Blasieholmen, där den gamle generalen Pechlin höll hov i sitt hus. Reuterholm tillhörde inte den kretsen utan valde en frivillig exil i Italien.

Efter kungamordet återvände han med stor tvekan hem när Carl kallade. Han var en av de få som Carl litade på i det kaos som rådde. Hans politiska bakgrund hos de yngre mössorna, erfarenheterna av det politiska spelet från de senaste riksdagarna och inte minst upplevelserna av franska revolutionen både 1789 och under våren 1790 var, förutom en stark självkänsla, premiser som fick honom att ställa sig till förfogande för ett systemskifte i Sverige. Men gustavianerna rasade inför de nya makthavarna. ”De är okunniga och dumma och blir slutligen offer för sin galenskap att villa styra ett rike som ett ordenssällskap”, skrev nylänningen Reuterholms finske antagonist Armfelt till Lagerbring i juni 1792. Utan medansvar till utvecklingen var gustavianerna dock inte. Konungen avled den 29 mars, men Reuterholm återkom till Stockholm först den 3 juli. Den döende konungen hade haft sin bestämda

¹²⁸ Se t.ex. B. Lewan, *Drömmen om Italien. Italien i svenska resenärers skildringar från Atterbom till Snoilsky* (Stockholm 1966).

¹²⁹ Sturzen-Becker, s. 132 f.

syn på hur förmyndarregeringen skulle se ut, men hans sista förordnanden var belastade med juridiska svagheter. Detta hade givetvis ingenting betytt, säger S t e n C a r l s s o n, ”om den goda viljan att respektera hans beslut funnits. Men det märkliga är, att den goda viljan saknades just hos de män, som ägt hans högsta förtroende och i åratals stånd vid hans sida”.¹³⁰

I några moderna populärvetenskapliga framställningar har det gjorts gällande att Reuterholm ”full av hat mot kungen” under sin exil i Italien var delaktig i eller i varje fall ”kände till att ett mordförsök skulle genomföras”.¹³¹ Vidare har det hävdats att ”samtliga inblandade i sammansvärjningen mot kungen var frimurare med undantag för verktyget Anckarström”, och att spindeln i ”detta hemliga nätverk av frimurare” var hertig Carl.¹³² I det primära källmaterialet finns emellertid inget stöd för dessa konspirationsteorier.¹³³

Sammanfattning

Den digra och i många stycken självutlämnande dagboken – som ingen läst i sin helhet sedan Sturzen-Becker – är en verklig guldgruva för studiet av olika aspekter på fenomenet Reuterholm. Den utländska vandringen, som varade i fjorton månader, är sorgfälligt dokumenterad, särskilt omfattande är den italienska sejouren med Rom i fokus. Om dagbokens kulturella höjdpunkt är Rom, är dramatiken i revolutionens Paris dess politiska klimax. Men det är enbart besöket hos illuminaterna i Avignon som fångat eftervärldens intresse, trots att Reuterholm senare avslöjade dem som charlataner. Vill man göra honom rättvisa måste dagboken ses som en totalitet, frigöras från den mystiska kontexten och jämföras med andra relevanta källor.

I dagbokstexten varvas som i en inre monolog rutinmässiga anteckningar (om väder och vind) med fylliga skildringar av dramatiska dagar i Paris (enbart den 6 oktober ägnas två hela ark) och berikande kulturupplevelser i t.ex.

¹³⁰ S. C a r l s s o n, 'Kodicillen till Gustaf III:s testamente', *Personhistorisk Tidskrift* 1949, s. 83.

¹³¹ S. S ö d e r l i n d, *En hovmans fåfånga. Gustaf Adolf Reuterholm och den gustavianska porträttkonsten*. Nationalmusei utställningskatalog 542 (Stockholm 1991), s. 11f.

¹³² S. R a m e l, *Gustaf Mauritz Armfelt 1757–1814. Dödsdömd kungagunstling i Sverige, ärad statsgrundare i Finland* (Stockholm 1997), s. 142 f; L. L a n d e n, *Gustaf III. En biografi* (Stockholm 2004), s. 367 f.

¹³³ G. A n d e r b e r g, *Frimurarna och mordet på Gustaf III i myt och verklighet*. Svenska Frimurarordens i Finland symposium, Helsingfors 3.10.2004. Otryckt stencil av föredrag.

Vatikanen; teater, opera, konserter, balett står på det dagliga programmet. Ett av textens mest återkommande ord torde vara "promenad", en aktivitet som Reuterholm kanske hyllat mer än någon annan. Vid läsningen flimrar situationsbilder förbi som antyder olika sidor av hans komplicerade väsen. Man kan möta en uppsluppen pojktighet som under besöket på Vesuvius eller passagen av Alperna vid Mont Cenis, då det gick utför med kälke och "den karl som satt frampå med fötterna styrde, vilket gick med en så oändlig fart att jag ej sedan jag var liten Pojke och åkte på släng Kälke, någonsin vet mig hafva haft en dylik plaisir". Naturscenerier i Sydfrankrike och Italien skildras med lyrisk entusiasm, naturvetenskapliga experiment med stor inlevelse. Med empati tecknas av olycksöden drabbade människor som under resans gång korsade hans väg (Reuterholm anses vanligen som mer egocentrisk än normalt). I allt skrivandet går tankarna ofta till Sverige och dess problem, och noteringarna avslöjar ett patriotiskt tänkande. Men framför allt är han kosmopolit. Han förefaller vara i takt med sin tid och betydligt mer upplyst än sitt rykte.

"Efter den vådeliga riksdagen" önskade Reuterholm miljöombyte. I Karlskrona (5.6–1.7) önskade han till varje pris följa Carl ombord på flottan men förgäves. Efter hälsokurerna i Aachen och Spa (6.8–6.9) är uppehållen i Frankrike (9.9–28.12, 2.5–14.6) och Italien (1.1–1.5) de längsta. Besöken i Paris (11.9–17.11, 9.5–9.6) och Rom (18.1–3.3, 14.3–10.4) dominerar.

Vad var då det egentliga syftet med den utländska vandringen? Reste han som mystiker för att besöka "frimureriets heliga vallfartsorter", maktlysten aristokrat "med revolutionära principer", *Grand-Tour*-resenär genom många länder, för att dricka brunn och "återställa en försvagad hälsa"?

Bilden av Reuterholm som mystiker har präglats av Martin Lamm, som menade att det i Sverige fanns en stark motströmning av bl.a. frimurarmystik mot upplysningen och att Reuterholm m.fl. var typiska representanter för denna idéström. Idéhistorikern Tore Frängsmyr har gått ett steg längre än Lamm och ifrågasatt själva begreppet upplysning för svensk del; någon radikal upplysningsrörelse av fransk modell existerade inte i Sverige. (För Reuterholm som kom från ett sådant oupplyst land måste besöket i Frankrike ha varit något oerhört.) En bredare definition av begreppet upplysning ger Thomas Bredsdorff i *Den brogede oplysning* (2003). Han menar i motsats till Lamm att frimureriet var *en del* av den radikala upplysningsrörelsen och att hemlighetsmakeriet kring ritualerna bidragit till att dölja det rätta förhållandet. Radikalismen var inbyggd i frimurarideologin också i Sverige

– att över stånds- och nationsgränser skapa en gemenskap till mänsklighetens glädje och fromma – men den kom till ytan framför allt i Frankrike.

I dagboken möter vi en mycket vaken Reuterholm, inte en inkrökt mystiker. Sturzen-Becker utnyttjade på sin tid konceptet, men fastnade medvetet i pikanta detaljer och gjorde ett stort nummer av Reuterholms intresse för mystik och initieringen (som i dagboken bara får ett fåtal rader) hos illuminatbröderna i Avignon. I själva verket var Reuterholm från början mycket tveksam till besöket som också skedde mot Carls vilja. Trots frimureriets oerhört starka ställning i Paris 1789 finns i texten inga belägg för att han där eller i Rom skulle ha besökt någon frimurarloge. Att resan var en ”vallfart till frimureriets heliga platser” är en myt.

När revolutionen bröt ut den 14 juli befann sig de båda svenskarna redan utomlands. Den fortsatta ”utländska vandringen” till Paris var en improvisation, som överraskade Carl. Det går inte så skonsamt där, men ”jag längtar dit att se den förstörda Bastiljen sedan jag slutat min brunnskur här”, skrev han till Oxenstierna. För en ädling som Reuterholm var ett besök i Paris en självklarhet, och det pågående dramat lockade. I Parisavsnittet berör ytterligheterna varandra: ena dagen ett möte med Marie Antoinette, ”vacker som en gudinna”, andra dagen åsyna vittne till ”den sämsta pöbeln, som under djävulsk glädje och mycket skrik buro med sig på lansar tvenne av de olyckliga gardisternas huvuden”. I texten finns en positiv syn på ståndssamhällets fall och utvecklingen mot en konstitutionell monarki i Neckers och Mirabeaus anda, men också fruktan för pöbelvälde och inbördeskrig. Den som imponerade mest, både som aktör på gator och torg och i nationalförsamlingen, var den högaristokratiske och passionerade frihetskämpen La Fayette, som också spelade en huvudroll i samband med deklarationen om de mänskliga och medborgerliga rättigheterna. Reuterholm, den världsvane, skarpsinnige aristokraten fick uppleva revolutionen inifrån, och han talar om en vändpunkt inte bara i den franska historien utan också i världshistorien; han kunde nu i sin politiska vokabulär införliva moderna begrepp som ’*assemblée nationale*’ och ’*nation*’. I Paris har åtskilliga politiska samtal förts med Fersen och Staël, men tyvärr får vi inte veta vad dessa samtal rört sig om. Med sig i bagaget härifrån torde Reuterholm dock ha fått en politisk insikt i en revolutions mekanismer.

Utrikesresan kan främst beskrivas som en kombination av *Grand Tour* ”genom många länder” och hälsoresa. Huvudsyftet med resan var ”att återställa en försvagad hälsa”, (”mera genom ombyte av Luft och objekter än genom

vattnets kraft”). Inom ramen för sin ledighet arrangerade Reuterholm själv sin ”vandring”; under vandringen blev hertig Carl alltmer ett problem för honom. Den omfattande italienska delen av vandringen kan sägas vara en pilgrimsfärd, eller vallfart, till de heliga lämningarna från den klassiska forntiden. Men det närvarande – de dagliga kulturupplevelserna – betydde lika mycket som det förflutna. När Reuterholm följande år återvände till Italien var det mer av flykt än bildningsresa.

Efter kungamordet kallades Reuterholm hem för att lotsa riket genom en av de mest turbulenta perioderna i det tidigmoderna Europas historia. Född på den nyländska landsbygden, med en nedärvd motvilja mot absolut monarki och med en förvärvad upplyst samhällssyn kom han, paradoxalt nog, som statsman att lojalt tjäna det oinskränkta kungadömet. Men Gustaf IV Adolf, de svenska frimurarnas beskyddare,¹³⁴ avskedade honom vid sitt trontillträde under förnedrande former och förbjöd honom att vistas i Stockholm. Personkemin mellan de båda fungerade dåligt och kort innan (21 oktober) hade Reuterholm funnit tidpunkten lämplig att ge den unge monarken faderliga råd att upphäva eller i varje fall mildra säkerhetsakten.¹³⁵ Till detta kom att kungen aldrig gillat hans utrikespolitiska system med anknytning till den franska republiken. Då Reuterholm i exil 1809 nåddes av nyheten om hur ”den fräcke tyrannen träffats av försynens straff”, noterade han att det var detta ”som jag vid min sista långa expedition med honom i dess kabinett på Drottningholm den 21 okt. 1796 kl. 5 e. m. så högtidligt honom förkunnade”.¹³⁶ Hos den nyvordne Karl XIII, den svenska frimurareordens stormästare, anhöll han nu vid upprepade tillfällen om audiens, men förgäves. Han dog i landsflykt, i kunglig onåd och nedsvärtad av gustavianerna. Frågan är om inte hans bästa tid som människa och kosmopolit var under den utländska vandringen 1789–1790. Innehållet i hans dagbok från den resan kastar nytt ljus över den unge man som kort efteråt skulle bli landets mäktigaste; det kastar också nytt ljus över mycket av hans agerande under åren vid makten.

¹³⁴ Thulstrup, s. 111 f. Kungen blev den 22 mars 1793 installerad som ordens beskyddare.

¹³⁵ Sturzen-Becker, s. 217.

¹³⁶ *Ibid.*, s. 226.

O. B. Rosenström, Helsingfors stadsphysicus

En läkares värld under svenska och ryska tiden

JESSICA PARLAND-VON ESSEN

Professionalism kan anses vara en viktig dimension av det moderna samhället. Professioner är yrken som kräver en specifikt reglerad utbildning, där teoretiska studier ingår. De är yrken som ger sin utövare en viss samhällelig status. Uppkomsten av professionerna är starkt knuten till samhällsutvecklingen och har på många håll förstärkts i samband med en tilltagande urbanisering. I städer har det skapats efterfrågan på tjänster och möjligheter att försörja sig utanför primärproduktion, hantverk, handel, militär eller administration. Som typiska representanter för professioner kan man nämna läkare, advokater och senare lärare och ingenjörer. I Finland var professionaliseringen svag på 1700-talet.¹ Inte minst läkarna var en bristvara i Finland under den svenska tiden, trots att armén sysselsatte många fältskärer.

I den hippokratiska eden lovade läkaren att inte fatta kniven under några omständigheter, en tradition enligt vilken behandlingen av patienter klart uppdelats i olika domäner mellan kirurger, barberare och fältskärer å ena sidan, och akademiska medicinare och läkare å andra sidan. Läkarna fokuserade på medicinen enligt Galenos läror, vilket innebar att man koncentrerade sig på livsföringen, regimen, och balansen i kroppsvätskorna. Men under renässansen spreds intresset för anatomi till akademiska medicinare. Man började syssla med anatomi också på universiteten. Till en början skedde det i hemlighet, men senare allt mer öppet och i anslutning till den formella medicinska utbildningen, varvid man började iaktta patologiska drag i olika organ.² I längden kom de ökande dissektionerna, liksom William Harveys

¹ Esa Konttinen, *Perinteisesti moderniin. Profioiden yhteiskunnallinen synty Suomessa* (Tampere 1991). Man kunde även argumentera för att prästyrket var en profession.

² Se till exempel Peter Elmer & Ole Peter Grell (eds), *Health, disease and society in Europe 1500–1800. A source book* (Manchester 2004), s. 58–79, där utvecklingen illustreras med flera exempel.

upptäckt av blodomloppet (1628), att få oundvikliga följder för den medicinska uppfattningen av människans kropp och dess funktioner.³

Under 1700-talet skedde kraftiga förändringar i den medicinska utbildningen i Europa. Man började arbeta för att förbättra både de tidigare läroavtalsutbildade kirurgernas och de akademiska läkarnas färdigheter genom att försöka sammanföra deras utbildningsvägar. Utbildningskliniker öppnades på olika håll under seklets gång, och vid dessa praktiserade många gånger både kirurger och läkare.⁴ Inom modern sociologiskt orienterad medicinalhistorisk forskning är man dock noggrann med att understryka att de gränsdragningar som i teorin fanns mellan olika professionella aktörer inte i verkligheten var vattentäta skott. Dessutom fanns det många andra typer av människor som helt eller delvis livnärde sig på att hjälpa sjuka eller svaga: präster, apotekare, kloka gummor, barnmorskor och andra personer, som erbjöd hjälp med varierande framgång, inte alltid med sämre resultat än läkarna.⁵ Även i Sverige hade man vidtagit åtgärder för att utveckla den medicinska utbildningen genom Collegium Medicum. Collegium var en av regeringen sanktionerad läkarorganisation som strävade till att förhöja den medicinska utbildningens nivå och övervaka läkarna. Man hade inom Collegium anammat en tysk modell med stadsläkare, s.k. stadsphysicus, som i första hand var akademiskt utbildade läkare, av vilka det även krävdes doktorsexamen. Collegium Medicum drev även undervisningsjukhuset Serafimerlasarettet i Stockholm.

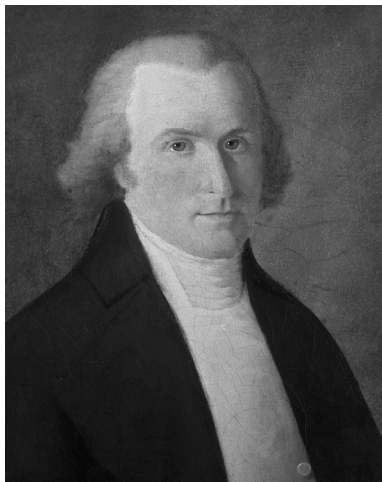
Doktor Rosenström och hans familj

Otto Olof Berndt Rosenström föddes i Hollola den 1 augusti 1765 där hans familj då bodde. Hans föräldrar var klensmeden Fredrik Rosenström och Maria Andersdotter Nyberg. I familjen fanns åtminstone fyra äldre syskon, varav minst två dog som små. Familjen flyttade sedermera till Borgå, där Otto Ro-

³ Om William Harveys inte oproblematiska inställning till sin egen upptäckt se *Andrew Cunningham*, 'William Harvey: The Discovery of the Circulation of the Blood', Roy Porter (ed), *Man Masters Nature: 25 Centuries of Science* (London 1987), s. 68–76, även publicerad i Elmer & Grell.

⁴ *Mary Lindemann, Medicine and Society in Early Modern Europe* (Cambridge, 1999), s. 96–100, 115, Elmer & Grell 2004 s. 346–368.

⁵ *Nicholas D. Jewson*, 'Medical knowledge and the patronage system in 18th century England', *Sociology* 8, (1974) publicerad i Elmer & Grell, s. 194. Det rådde visserligen en stor skillnad mellan läkarnas position i England och i Sverige under denna tid, men på grund av att det fanns så få läkare i Finland, kan man väl tillämpa Jewsons diskussion om den medicinska vården även på finska förhållanden.

O.B. Rosenström. Oljemålning av Emanuel Thelning, Finlands nationalmuseum, Helsingfors.

senström gick i skola. Enligt egen uppgift blev han endast fjorton år gammal antagen som underfältskär vid Tavastehus regemente. I praktiken var han troligen lärling. Efter sin fars död hösten 1784 reste han till Fredrikshamn, där han arbetade som informator.⁶ Han studerade även vidare som underkirurg vid Pleskovska regementet. Han läste dessutom kirurgi och medicin vid Lärhospitalet i S:t Petersburg, varifrån han utexaminerades i augusti 1784. Som ung elev fick han följa med uppriktandet av Kejsrerliga Vetenskapsakademins naturaliekabinett, vilket hos honom väckte ett samlarintresse som varade livet ut.⁷

Från den kejsrerliga huvudstaden bar det sedan av, enligt Rosenströms egen berättelse, till Berlin, Amsterdam och Köpenhamn, i egenskap av guvernör åt de unga friherrarna von Kleitz och von der Raben. På ett för tiden typiskt sätt kunde han på detta sätt resa ut i världen och komplettera även sina egna studier, vilket han aktivt gjorde, såväl i Berlin, som i Köpenhamn. I januari 1786 blev Rosenström student och började studera vid Kungliga Akademien i Åbo. Han blev också antagen som underkirurg vid Åbo Läns Livdragonsregemente. Då kriget utbröt i juni 1788 blev han kommenderad till Helsingfors för att förbinda sårade från slagen vid Hogland och Sveaborg.⁸ Senare flyttades han till Lovisa och i december tillbaka till Helsingfors. Följande vår återvände han till Åbo där han försvarade en avhandling *pro gradu* för professor Gabriel von Bonsdorff. Avhandlingen var tillägnad borgmästaren Synnerberg, vars barn han undervisat. Sedan bar det åter av ut i fält. Denna gång sändes Rosenström med generalmajoren friherre Carpelans trupper till

⁶ Intyg över hinderlöshet för pass, A. G. Hoffrén den 3 december, arbetsintyg av B. J. Ignatius den 14 augusti 1787, O. B. Rosenströms samling, Finlands riksarkiv (FRA).

⁷ O. B. Rosenströms egenhändiga curriculum vitae, Utdrag ur Protocollet uti Kejsrerliga Chirurgiska Institutet i Petersburg den 10 augusti 1784, O. B. Rosenströms samling, FRA.

⁸ Arbetsintyg från Sveaborg undertecknat av fältmedicus C. H. Wänman den 27 juli 1788, O. B. Rosenströms samling, FRA.

Uleåborg.⁹ Kriget var krävande även för läkaren, som med hjälp av endast en underfältsskär skötte hela brigadens sjuka och dessutom ordnade sjukvården i Eno, Kuopio och S:t Michel. Efter krigsslutet reste Rosenström via Åbo – där han tjänstgjorde som lasarettsläkare – till Stockholm. Med sig hade han en rekommendation av sin vän och lärare Joseph Gustaf Pipping, som var en av de främsta kirurgen i riket. I huvudstaden fick licentiat Rosenström efter praktik och examen en rekommendation av självaste Olof af Acrel, grundare av den svenska övningskliniken Serafimerlasarettet och även kallad den svenska kirurgins fader. Doktor af Acrel hade vid denna tidpunkt nyligen fyllt 74 år och hade själv examinerat licentiaten till bägges förnöjelse.¹⁰

Sedan Rosenström nu försett sig med en gedigen erfarenhet och utbildning samt skriftliga bevis på detta, kunde hans yrkeskarriär ta fart. Han etablerade praktik i Helsingfors och verkade även som stadsläkare från och med 1791. Till stadsläkarens uppgifter hörde att vårda fattiga utan ersättning, men av dem som hade råd kunde han ta betalt. Under sitt arbete vårdade han bland andra borgmästare Kuhlbergs hustru. Han tillbringade tydligen rätt mycket tid hos familjen, och i april 1794 ingick han ett fördelaktigt äktenskap med dottern Lovisa Ulrika Kuhlberg. Hon förde med sig en riklig hemgift, både möbler och kontanter.¹¹

Familjen Rosenström fick ganska snart två döttrar; Carolina föddes år 1795 och Hedvig på senhösten följande år. Döttrarna hade många faddrar bland släkt och vänner i staden; bland dem figurerar flera prominenta namn ur stadens borgerskap. Den unge Rosenström hade snabbt skapat sig ett förnämt nätverk i staden. Detta stöder ett antagande om att läkarprofessionen medförde en hög status.¹² I femårsåldern fick döttrarna börja läsa hos doktorinnan Bånge, som var änka till faderns företrädare i tjänsten.¹³ År 1797 erhöll Rosenström fullmakt att formellt beträda tjänsten som stads-

⁹ Arbetsintyg från Fältlasarettet i Kajana, undertecknat den 1 september 1709 av P.A. Afzelius; order utfärdad i Helsingfors den 24 februari 1790, O. B. Rosenströms samling, FRA.

¹⁰ Pass utfärdad av Johan Henric Carpelan den 5 januari 1791; skrivelse av O. B. Rosenström daterad i Valpola den 13 juli 1790; order utfärdad den 16 augusti 1790; rekommendation undertecknad av Pipping den 20 juni 1791, O. B. Rosenströms samling, FRA.

¹¹ Företeckning daterad i Helsingfors den 4 mars 1794, O. B. Rosenströms samling, FRA.

¹² Jfr Rosemary Sweet, *The English Town, 1680–1840. Government, society and culture* (Harlow 1999), s.180–181.

¹³ O. B. Rosenströms arkiv, Svenska litteratursällskapets arkiv 296, Helsingfors universitetsbibliotek.

physicus i Helsingfors.¹⁴ Att han inte ännu disputerat för doktorsgraden var emellertid ett problem som uppmärksammades vid Collegium Medicum. Professor Pipping trädde dock till hjälp. I juni 1802 kunde disputationen äga rum i Åbo. Tjänsten som stadsphysicus i Helsingfors hade tidigare innehaft av Paul Bånge och Anders Hesselius (som var gift med Lovisa f. Weckström, faster till Lovisa Rosenström). Stadsläkarna avlönades av borgerskapet och tillförordnades av Collegium Medicum. De hade en fast lön, för Rosenström 100 riksdaler, och fick som framkommit dessutom ta betalt av de förmögna patienterna. Rosenström fick även ersättning i varor. Förhållandet mellan stads- och provinsialläkare kunde ibland bli spant. Under Rosenströms föregångare Bånges tid (1775–1786) rådde öppen konflikt mellan läkarna om till exempel vem som skulle ansvara för stadens lasarett.¹⁵ Ibland verkar bara den ena tjänsten ha varit besatt. Bånges efterträdare var Anders Hesselius.¹⁶ Efter honom förordnades Rosenström att sköta tjänsten. I staden fanns under perioden dessutom ett antal apotekare som verkar ha varit rätt förmögna män samt minst en barnmorska som vårdade befolkningen.

Efter att ytterligare fem döttrar fötts i familjen Rosenström, av vilka ett par var tvillingar och två dog som rätt små, föddes äntligen en son, Carl Otto, strax före julen 1803. Vid denna tid var fadern aktivt sysselsatt med att organisera koppypning och vaccineringar i hela länet. Han fungerade tidvis som provinsialläkare för Nyland och hade dessutom ansvaret för det stora Adlercreutzska infanteriregementet.¹⁷ Provinisialläkarens främsta uppgift var att underrätta myndigheterna om farsoter och att bekämpa dem genom att till exempel ge fattiga gratis mediciner.¹⁸ För sin viktiga insats för kampen mot kopporna fick Rosenström även officiellt erkännande.¹⁹ Trots att man redan från mitten av föregående sekel känt till ympningens skyddande effekt

¹⁴ Fullmakt daterad den 6 juni 1797, O. B. Rosenströms samling, FRA.

¹⁵ Otto Hjelt, *Det svenska och finska medicinalverkets historia 1663–1812. Tredje delen.* (Helsingfors 1893), s. 181–182.

¹⁶ Hesselius var född 1758 eller 1759 och var prästson. Han hade studerat vid Skara gymnasium och sedan i Uppsala. Hesselius gifte sig med änkan Lovisa Burman (f. Weckström) år 1791, men reste redan följande år till Sala och bröt kontakten med sin hustru som var sinnessvag.

¹⁷ Den egentliga provinsialläkaren för Nylands län var Jacob Sundius 1800–1812. Rosenström uppger i sitt *curriculum vitae* sig dock ha skött sysslan utan lön år 1800.

¹⁸ Otto Hjelt, s. 13–19.

¹⁹ Brev från Collegium Medicum daterat i Stockholm den 11 november 1805. O. B. Rosenströms samling, FRA.

var det först i början av det nittonde århundradet som man började få bukt på smittkoppsödligheten som i synnerhet drabbade barn. Det var just tack vare det arbete som gjordes av läkare som Rosenström, som aktivt lärde ut vaccinering i bygderna och försåg befolkningen med verksamt vaccin. Ett vanligt problem var nämligen att smittan inte ville "fastna" på grund av illa faret medel. Dessutom skulle provinsialläkaren ansvara för sjukhuset, där sådant fanns, och resa omkring i sitt distrikt, d.v.s. länet.

I början av mars 1805 hade doktor Rosenström även antagit till lärling en gosse Adolf Fredrik Petterson för att under fyra år erhålla mat och undervisning. Samarbetet löpte dock inte så väl. Redan följande vinter hade pojken tydligen tappat motivationen, och i juli 1806 anmälde han att han i stället ville börja läsa teologi. I december befriades doktorn slutligen från förmyndaransvaret.²⁰ Rosenström understödde sålunda det för kirurger traditionella utbildningsättet och stod alltså inte främmande för det, trots sina egna akademiska studier.

Doktor Rosenströms hustrus, Lovisa Rosenströms mor Hedvig Ulrika Kuhlberg dog år 1807, och Lovisas yngre syster Hedvig flyttade in hos familjen Rosenström. Då finska kriget bröt ut följande år infann sig doktor Rosenström vid sin tjänst som regementsfältskär vid Adlercreutzska regementet på Sveaborg. Rosenström hörde till den bäst utbildade eliten av läkare under detta krig. De flesta fältskärer, eller som de nu kallades regementsläkare (och gesällerna för underläkare), saknade medicinsk utbildning.²¹ Detta är rätt anmärkningsvärt, eftersom den överlägset största delen manskapsförluster oftast berodde på sjukdomar, medan sårade och stupade utgjorde endast en bråkdel av dessa.²² Man hade ändå försökt åtgärda detta just genom att ställa fältskärsutbildningen under Collegium Medicum insyn år 1797 (se nedan), men fältläkarekårens dåvarande chef Johan Gustaf Hallman verkar inte ha lyckats särdeles bra i sina uppgifter. Till exempel var det Rosenström själv som måste påpeka för sin regementschef att han ensam med endast fyra underläkare omöjligt kunde sköta om hela det stora regementets sjuka, samt att läkemedelskistorna borde sättas i skick.²³ Vintern

²⁰ Rådstuvurättens protokoll 7.7.1806, Helsingfors stads arkiv (HSA), och Berndt Aminoffs anteckningar, vide Rosenström, 8.12.1806, s. 128, HSA.

²¹ Hjelt, s. 276.

²² Wolfram Kock, *Medicinhistorisk exposé* (Södertälje 1989), s. 51.

²³ Ödmjukaste memorial den 5 och 6 februari 1808, Inkomna brev från olika personer inom och utom regementet 1805–1808, Adlercreutzska regementets arkiv, Militaria III, FRA.

1808 inrättades under regementsläkarens insyn regementets fältsjukhus på Lilla Östersvartö.

Från svenskt till ryskt

Vid kapitulationen blev Rosenström krigsfånge. Han lyckades dock sända ett par brev till sin hustru, där han bland annat begärde att få sig tillsänt sitt ryska lexikon.²⁴ Senare berättade han i en rapport om den ryska invasionen av fästningen. Dagen efter kapitulationen, d.v.s. den 4 maj, kom det en officer som sade sig vara major, åtföljd av sex män som sades vara dels adjutanter dels sekreterare, men likväl klädda i soldatsuniformer och kapprockar, och krävde nycklarna till lasaretsförrådet, som kommissarien Sundström överlämnade. De följde med och låste upp dörrarna. Efter en stunds betraktande tog ryssarna det finaste av klädespersedlarna och stoppade i sina mössor och kapprockarna förklarandes detta varande ”charasiä”. Då kommissarien och Rosenström begärde kvittens sades att någon sådan behövdes. Man antydde med hotande åtbörder och order ”stupai” dem att gå sin väg, vilket de då var nödsakade att göra. Vart sedan såväl de adlercreutzska medicin- och instrumentkistorna som all den övriga Östersvartö lasaretsutrustningen tagit vägen kunde doktorn inte upplysa Kejslerliga Collegium Medicum om.²⁵ I egenskap av läkare som dessutom behärskade åtminstone litet ryska fick han snart fortsätta sitt värv med att ta hand om svenska krigsfångar i staden.²⁶

Sönerna var nu två; Carl hade fått en bror Johan år 1806. Rosenström befann sig uppenbarligen i en kvistig situation eftersom han inbetalt sina pensioner i Sverige, och han påbörjade också ett papperskrig för att få ut något från pensionskassan. Stadens invånare hade beviljats en tre års betänketid efter freden, och skuldfria människor kunde fritt flytta till Sverige.²⁷ Även till S:t Petersburg började en flyttning av i synnerhet kvinnligt folk.²⁸ Troligen lockade de högre lönerna i den ryska huvudstaden. De flesta stannade ändå kvar. Hur läkaren skulle göra var däremot inte alls själv-

²⁴ Brev till hustrun 18 och 19 april 1808. Rosenströmska samlingen. FRA.

²⁵ Konzept. Rosenströmska samlingen, FRA.

²⁶ I Sackléns läkarehistoria förekommer en felaktig uppgift om att Rosenström skulle ha sänts bort från Finland som krigsfånge.

²⁷ Memorial 21.5.1810. Helsingfors magistrat, Inkomna brev 1810, HSA.

²⁸ Memorial 12.5.1810. Helsingfors magistrat, Inkomna brev 1810, HSA.

klart.²⁹ Vårvintern 1810 begärde han avsked från sin tjänst och reste till Sverige. Han bad magistraten vänta med att besätta stadsläkaretjänsten till november, då han hoppades få avsked från svensk tjänst.³⁰ Rosenström reste till Stockholm. Där utverkade han permission för att återvända till Helsingfors där han hade sin familj.³¹ Från och med 1811 påträffas Rosenström som ägare till en gård på tomt 21 i Södra kvarteret, i västra ändan av Storgatan (nuvarande Alexandersgatan) på södra sidan.³²

Som Lovisas förmyndare före äktenskapet hade hennes morbror, auditören (domaren) Jacob Daniel Weckström fungerat.³³ Hans bouppteckning från år 1815 avslöjar att han lånat ut pengar mot ränta. Sannolikt har båda bröderna Weckström varit involverade i denna verksamhet. Största delen av den ansevärdiga Weckströmska egendomen hade förvärvats av Jacob Daniels bror fältproviantmästaren Johannes Weckström, som efterträtt sin far Matthias Weckström i tjänsten med hjälp av sin svåger borgmästaren Johan Kuhlberg.³⁴ Större skulder till Weckströms fanns år 1815 bland andra hos officerare på Sveaborg samt pastor Björkstén, kronofogden Olin, häradshövdingen Ivendorff, landshövdingen Stjernvall och G.A. Sederholm, totalt närmare

²⁹ I tidigare forskning har man tolkat Rosenströms beteende under år 1810 så, att han ville flytta till Sverige och därför reste över till Stockholm, men att han inte lyckades få någon tjänst där och därför återvände. Jag har inte funnit något i källorna som direkt styrker denna teori, snarare verkar det som om Rosenström ville utreda sina möjligheter till avancemang även i Sverige samt reda ut pensionsfrågorna. Min tolkning är alltså att han ville hålla alla möjligheter öppna. Se C. F. Wahlberg, 'Doktor B.O. [!] Rosenström. Ett bidrag till den militära sjukvårdens historia i den finska armén', *Finsk militär tidskrift* 1881, s. 306, 322. Antokola, 'Kaupungin uusi physicus O.B. Rosenström', *Hippokrates. Suomen Lääketieteen Historian Seuran vuosikirja 2003*, s. 101–115 följer Wahlbergs tolkning. Det är oklart hur länge och när Rosenström var i Sverige. Han uppger sig ha blivit "befriad från krigsfångenskapen i januari 1810" vilket måste anses som en rätt drastisk formulering riktad till de svenska myndigheterna i samband med hans argumentering i pensionsärendet. Han ansökte om tjänstledighet eller avsked den 4 juli 1810 (Magistratens protokoll 4 juli 1810, § 3) och hade i januari daterat ett klagomål över inkvarteringen. Dessutom finns i Finlands riksarkiv ett pass till Örebro utfärdat åt Rosenström den 28 juli 1810.

³⁰ Konzept, Rosenströmska samlingen, HSA.

³¹ Permission för vistelse i Finland den 4 oktober 1810, Rosenströmska samlingen, FRA.

³² Brandinspektionsprotokoll, brandsyn i stadens södra kvarter den 27 maj 1811, samt 1815 och 1816, HSA.

³³ Rådstuvurättens protokoll, 22 mars 1790 §1, HSA.

³⁴ År 1814 den 16 september urtima ting på Olas hemman i Staffanby och Helsing Sockn, fol. 1087, Borgå domsagas Dombok, RA.

50 000 rubel.³⁵ Detta innebar att flera inflytelserika personer stod i ett visst beroendeförhållande till bröderna. Ränteinkomsterna kunde utgöra stora summor. Ibland uppbars årlig ränta på över 10 %. Johannes Weckström ställde under åren visserligen upp ekonomiskt även för familjen Rosenström, liksom för sin svåger Johan Kuhlberg, men Weckströms död ledde till ett rättsligt processande inom slakten som pågick i årtal.

Det Weckströmska huset i staden hade kring sekelskiftet överlåtits och Weckströmarna bosatt sig permanent på Domarby gård, där Johannes Weckström hade uppfört ståtliga stenbyggnader som auditören Jacob Daniel Weckström tog i besittning efter hans död på basis av ett inbördes testamente mellan de ogifta och barnlösa bröderna.³⁶ Domarby gård hade i tiden köpts av majoren Georg Magnus Brunow år 1781. Johannes Weckström hade utökat gårdens ägor under hela 1780-talet och låtit uppföra stenbyggnaderna.³⁷ Weckströms ansågs mycket inflytelserika i bygden, och deras förmögenhet stammar enligt uppgifter från handel med Sveaborg.³⁸

Långa rättsliga processer pågick senare för att upphäva det Weckströmska testamentet. Familjens kvinnor, Johannes och Jacob Daniels systrar, Lovisa Rosenströms mor Hedvig Ulrika, samt hennes svägerskor Lovisa Hesselia och änkan Amalia f. Heidenstrauch, kördes gång på gång över. Hedvig Ulrika Kuhlberg försökte förgäves ända till sin död förespråka sina döttrars arvsrätt. Eftersom förmögenheten åtminstone formellt förvärvats av Johannes Weckström var släktingarnas arvsrätt underordnad testamentet enligt lagen. Yngsta brodern Gustaf Weckströms änka Amalia hade till sin lycka en förmögen familj som tog hand om henne, och hon hade även gift om sig. Brödernas egen syster Lovisa, vars andre make doktor Hesselius försvunnit till Sverige, stannade kvar på Domarby. I något skede flyttade fröken Marie Antoinette von Knorring in från en gård i närheten och verkar ha utövat inflytande åtminstone på sin skyddsling, den sjukliga syster Lovisa.

Efter Johannes Weckströms död år 1811 väcktes frågan om vem som var rättmätig ägare till den Weckströmska, sedermera Hallbeckska, gården vid

³⁵ Johannes Weckströms bouppteckning, kopia 14.6.1815, Rosenströmska samlingen, HSA.

³⁶ *Åbo Allmänna Tidning* No 118, 5.10.1811.

³⁷ B o L ö n n q v i s t, *Gamla gårdar i Helsingforsstrakten* (Esbo 1995), s. 85.

³⁸ *Helsingin pitäjän historia*, s. 138. Detta har inte kunnat bestyrkas i genom de papper gällande Sveaborg som finns på tillgängliga på Riksarkivet i Helsingfors (mikrofilmat material om Sveaborg från Krigsarkivet i Stockholm), men låter plausibelt.

Glogatan i staden. Jacob Daniel Weckström vägrade förete bouppteckning för sin mor och för de övriga potentiella arvingarna avslöja vilka testamentariska författningar han hänvisade till för att överta Domarby gård. Den yngre generationens arvingar ansåg dessutom att man inte borde ha överlämnat gården i staden till handlanden Hallbeck. Jacob Daniel Weckström påstod ibland att han sålt gården, ibland att han donerat den. Christian Kuhlberg, en i Borgå bosatt svåger till Rosenström, var vicehäradshövding och bevandrad i juridiska frågor. Arvingarna hotade med rättsprocess, men förhandlingarna hade ringa framgång. Kuhlberg lät stämningarna hagla i staden, och med Rosenströms hjälp drevs saken till rättegång.³⁹ Bland annat hänvisade man till att tomtmarken inte kunde säljas eftersom den formellt tillhörde staden. Detta var ett gammalt problem i staden.⁴⁰ År 1810 uppgjordes därför på begäran av ryska tjänstemän en tomtförteckning för att för en gångs skull bringa reda på saken.⁴¹ Domarby gård hade, till de Kuhlbergska syskonbarnens förskräckelse, testamenterats av bröderna Weckström till en föräldralös ”zigenarpojke” Jacob Allén.⁴² Man klandrade de olika testamentariska författningar som Jacob Daniel Weckström framvisade, där bland annat hela gården testamenterades till en stiftelse för fattigvård efter Jacob Alléns för tidiga död. Weckströms företag applåderades av generalguvernören Steinheil och finska ministern G. M. Armfelt som ”patriotiskt” och att det gjorde ”det Finska namnet ära”, men släktingarna blev naturligtvis ursinniga.⁴³

Rosenström hade sökt och återfått sin tjänst i staden år 1810. På hösten kom även en kejsrlig order om att det ett kurhus, alltså en anstalt för veneriskt smittade personer i Helsingfors, även skulle betjäna det övriga Nyland. För detta ändamål måste tjänliga rum för kronans räkning hyras i staden. Kosthållningen för de sjuka skulle vara som vid länslasarettet: födan skulle betalas av de förmögna själva, medan de fattigas underhåll skulle betalas av

³⁹ Brevväxling mellan O. B. Rosenström och Christian Kuhlberg, Rosenströmska samlingen, HSA.

⁴⁰ Eirik Hornborg, *Helsingfors stads historia 2* (Helsingfors, 1950), s. 37–38, 375–378.

⁴¹ Memorial, Helsingfors magistrat, Inkomna brev 1810, HSA. Förteckningen, HSA.

⁴² Båda de Weckströmska testamentena publicerades den 20 maj 1815 i *Åbo Allmänna Tidning*.

⁴³ Processen om de Weckströmska författningarna behandlades vid urtima ting i Helsinge, Borgå domsaga 1814, den 14 mars, den 17 juni samt den 16 september, FRA. Steinheils och Armfelts brev finns i protokollet.

de församlingar där de fattiga patienterna haft sin hemvist. Läkarvård, mediciner, husrum och skötsel skulle de erhålla på kronans bekostnad.⁴⁴ År 1811 blev Rosenström kurhusläkare i Helsingfors. Kurhuset låg uppe på backen i Estnäs. Han hade dessutom sedan länge varit engagerad i brunnshusverksamheten.⁴⁵ I april 1812 blev Rosenström åter utsedd till vikarierande provinsialläkare för Nyland.⁴⁶ Den 23 juni 1812 erhöll han, trots egen tvekan, slutligt avsked från Sverige och fick assessors titel. Det innebar ekonomiska svårigheter och doktorn försökte vinna gehör hos sin hustrus förmögna morbror J. D. Weckström, dock med motsatt resultat. Den 8 juni 1812 hade den lilla fostersonen på Domarby Jacob Allén drunknat i ån och de Kuhlbergska släktingarna kunde dra en suck av lättnad. Deras förutsättningar att få Domarby förbättrades. Rosenströms förfrågningar gjorde dock att den sörjande auditören Weckström blev allt mer irriterad på sina giriga släktingar.⁴⁷ Slutligen sade han upp både släktskap och bekantskap med dem.

Rosenström begärde åter avsked från stadens tjänst och sökte och blev sedan slottsläkare och kronans tjänsteman vid Kronohäktet.⁴⁸ Under våren 1813 började svågern Kuhlberg och Rosenström på allvar driva rättsliga processer för att upphäva bröderna Weckströms testamenten. De jagade vittnen som kunde beskriva omständigheterna kring testamentens undertecknande. I mars erbjöd Weckström pengar för att målen skulle läggas ner, men åtminstone Kuhlberg ställde sig kallsinnig till erbjudandet.⁴⁹

Hösten 1813 inackorderades Rosenströms dotter Johanna, kallad Jeanette, i Borgå hos fru Thunberg där hon fick undervisning under sin morbrors uppsikt. Denna fru, Gustafva Sophia Griberg var director cantus Sven Petter Thunbergs hustru. Hennes far hade varit anställd vid hovet och hon undervisade sannolikt sina elever i franska.⁵⁰ Tidvis bodde den tolvåriga flickan hos sina kusiner därstädes, och hennes kusin Sophie reste i sin tur till den

⁴⁴ Stjernvall den 4 oktober 1810, Inkomna brev, Magistraten 1810, HSA.

⁴⁵ H o r n b o r g, s. 352, 378.

⁴⁶ Beslut från Collegium Medicum, Rosenströmska samlingen, FRA.

⁴⁷ O. B. Rosenströms brevkoncept till J. D. Weckström 13.8.1812, Rosenströmska samlingen, HSA.

⁴⁸ J. Sundigs brev till O. B. Rosenström 9.10 och 7.11.1812, Rosenströmska samlingen, FRA.

⁴⁹ C. Kuhlberg till O. B. Rosenström 2.3.1813, Rosenströmska samlingen, HSA.

⁵⁰ A n n e l i M ä k e l ä - A l i t a l o, *Porvoon kaupungin historia III:1. 1809–1878* (Porvoo 2001), s. 247.

Rosenströmska familjen.⁵¹ År 1814 satte doktorn sina söner i skolan i Helsingfors. Vintern 1815 pågick ännu Rosenströms försök att få ut pensioner från Sverige.⁵²

Under våren var Jacob Daniel Weckström sjuk och Christian Kuhlberg oroade sig för vad som skulle hända vid hans död.⁵³ Grälen mellan släktingarna nådde en ny kulmen, och de rättsliga processerna och intrigerna fortgick att sysselsätta alla inblandade. Man fortsatte rättsprocesserna trots att kostnaderna blev stora. Efter nästan varje ting och rättegångsdag begärdes protokollutdrag för att försäkra att protokollen fördes. Detta var inte gratis. Dessutom skulle det vid ting ordnas måltider och även annars var Kuhlberg mån om att se till att domaren hade det väl ställt. Vittnen skulle förses med kostnadsersättningar och skjutsar. I juni 1817 föll hovrättens dom angående förvaltningen av det Weckströmska boet, varvid häradshövding Ivendorff och pastor Björckstén skildes därifrån och förvaltarskapet överfördes på landshövdingen Stjernvall.⁵⁴ Åter igen försökte man nå doktor Hesselius som försvunnit från sin tjänst i Hjo.⁵⁵ Hovrätten kom tydligen med en för de Kuhlbergska ättlingarna negativ dom i december 1817.⁵⁶ Ännu under 1818 drev man igen det Hallbeckska målet i rådstuvurätten i Helsingfors och värdet på gården diskuterades med tanke på förestående inlösning. Slutligen, inför julen 1818, kom kejsarens dom i det Weckströmska ärendet, vilket innebar en slutlig seger för Rosenström och Kuhlberg.⁵⁷

Rosenströms glädje blev dock inte långvarig. Han var redan sjuk och dog den 2 maj 1819 i Helsingfors 54 år gammal. Han hade då gift bort sina två äldre döttrar med unga akademiskt utbildade män. Ytterligare en gifte sig senare. Sonen Johan Berndt Rosenström gick efter faderns död först till sjöss, blev sedan ryttmästare och gjorde karriär i den ryska armén, tills han stupade 1840 i kriget mot de "kaukasiske bergsboarne". Carl Otto Rosenström gjorde tjänstmannakarriär. Lovisa Kuhlberg köpte en liten gård åt sig och sina döttrar i kvarteret Örnén år 1821.⁵⁸ Hon fick sin del av Domarby

⁵¹ C. Kuhlberg till O. B. Rosenström 1.3.1814, Rosenströmska samlingen, HSA.

⁵² F.I. Norberg till O. B. Rosenström 4.12.1815, Rosenströmska samlingen, FRA.

⁵³ C. Kuhlberg till O. B. Rosenström 14.4.1814, Rosenströmska samlingen, HSA.

⁵⁴ C. Kuhlberg till O. B. Rosenström 10.12.1817, Rosenströmska samlingen, HSA.

⁵⁵ Norling till O. B. Rosenström i mars 1817, Rosenströmska samlingen, FRA.

⁵⁶ C. Kuhlberg till O. B. Rosenström 10.12.1817, Rosenströmska samlingen, HSA.

⁵⁷ C. Kuhlberg till O. B. Rosenström 24.12.1818, Rosenströmska samlingen, HSA.

⁵⁸ Rådstuvurättens protokoll den 25.2.1828, lagfartsbeslut, HSA. Försäkringsbolaget Tarmos register för år 1834, FRA.

utbruten först år 1825 och avled i augusti följande år. Ett par år senare avled hennes bror Christian Kuhlberg. Alla tre ligger i samma grav på Gamla Kyrkans begravningsplats. Det långa processandet fortsatte i årtal. Efter Kuhlbergs död krävde hans arvingar ersättningar av de Rosenströmska barnen för det advokatarbete som Kuhlberg gjort under processerna.⁵⁹ Detta trots att Rosenströms arvingar redan vid Rosenströms död genom annons begärt alla gäldenärer anmäla sig.⁶⁰ Kvar i den Rosenströmska gården vid Trekantiga torget, i början av Nylandsgatan bodde sedan mamsellerna Rosenström, uthyrandes rum i sin övre våning för längre och kortare perioder. Deras grannar var professor Wilhelm Lagus och snickaren Johan Lindholm.⁶¹ I närheten fanns även ett kronobageri.⁶² År 1830 sålde de Rosenströmska arvingarna sin andel av Domarby gård till arrendatorn Träskman.⁶³ Sophia och Jeanette Rosenström förklarades myndiga år 1839, med förbehållet att de inte fick sälja gården de bodde i. Ännu den 27 maj 1834 gav hovrätten sitt utslag i ett fall där Ivendorff åtalat det Rosenströmska sterbhuset.

Doktor Rosenströms nätverk och sociala position

För att undersöka hur en läkare placerade sig i det finska samhället under slutet av den svenska och början av den ryska tiden kan man till exempel försöka kartlägga vilka människor O. B. Rosenström hänförde sig till i sitt liv. De sociala kontakterna kan grovt delas upp i två kategorier: dels umgänget med släktingar och vänner, dels det professionella umgänget. O. B. Rosenström verkar ha haft rätt litet kontakt med sina egna släktingar. Hans två huvudsakliga nätverk bestod av å ena sidan det lokala nätverket i Helsingfors och Borgå och å andra sidan det större kollegiala nätverk han stödde sig på då saker behövde utträttas på annan ort.

Genom giftermålet slöt sig Rosenström till en inflytelserik krets av tjänstemän och handelsmän i Helsingforstrakten. Den Kuhlbergska familjen hade genom borgmästaren Johan Kuhlberg fått ett stort inflytande i staden med hjälp av en nitisk tjänstemannastil och ett brett stöd från det mindre

⁵⁹ *Finlands Allmänna Tidning* den 8.11.1828.

⁶⁰ *Åbo Allmänna Tidning* den 29.6.1819.

⁶¹ Uppgifter av Maarit Mannila 15.6.2005. Se M a a r i t M a n n i l a, Valtion virastotalo Uudenmaankatu 1–5. Rakennushistorian selvitys. Osat I ja II (1991, 1993). Otryckta kompendier.

⁶² Brandinspektionsprotokoll, Magistratens arkiv, HSA.

⁶³ Fullmakt till Carl Rosenström 14.4.1830, Rosenströmska samlingen, HSA.

borgerskapet.⁶⁴ Genom släktband blev den unge läkaren knuten till förmögna familjer som Weckström och Heidenstrauch. Bland döttrarnas faddrar märks även namn som Govinius, Mattens och Törne. Rådsmannen Zacharias Govinius var sågägare i trakten och hade i tiden sålt bräder till Sveaborg.⁶⁵ Hans son Henric Jacob var gift med Johanna Elisabeth Burtz. Kuhlberg och Burtz hade tidigare stött sig på samma grupper i staden. Både Heidenstrauchs och Govinius hade kontakter till Fredrikshamn och var inte från början lierade med det äldre borgerskapet i Helsingfors (Bock) eller med de socialt stigande storborgarna (Sederholm). I vilken mån Rosenströms sedan aktivt umgicks med dessa fadderkretsar i ett senare skede är oklart. Åtminstone med de Kuhlbergska släktingarna var umgänget tätt och familjärt. Även borgmästare Mattens ställde upp som kurator för trotjänarinnan jungfru Hovenius på Domarby.

Rosenström hade möjligen nytta av sitt nya nätverk i staden, då magistraten den 2 november 1796 anhöll om kunglig fullmakt för sin läkare. Denna bifölls honom följande sommar.

Släktnätverket användes vid barnuppföstran. Till exempel bodde familjerna Kuhlberg och Rosenströms döttrar hos varandras föräldrar då dessa var i fjortonårsåldern. Å andra sidan använde sig Rosenström av sitt kollegiala nätverk då döttrarna som små sattes att läsa hos doktorskan Bånge. Det var möjligen också frågan om att understöda kollegans änka ekonomiskt genom ett dylikt arrangemang. Likaså fungerade släktrrelationerna som viktiga redskap vid försörjningen av familjen och som ett socialt skydds nät för oförsörjda kvinnliga släktingar. Livsmedel sändes mellan familjerna Kuhlberg och Rosenström, liksom även andra varor som beställdes från pålitliga och bra leverantörer av till exempel päls, skinn, snören och tyger.

Det kollegiala nätverket sträckte sig över stora delar av det svenska riket. Särskilt verkar Rosenström ha haft en nära relation till en läkare Dahlgren, som han troligen arbetat med under sin tid i det Carpelanska regementet. Dahlgren, och senare möjligen hans son, fungerade som en viktig kontaktperson för Rosenström i Stockholm.⁶⁶ Han ordnade både med papper, ekonomiska transaktioner och leveranser av böcker och glasögon åt sin kollega i Helsingfors. Nätverket sträckte sig även till äldre kolleger som Pippingskiöld

⁶⁴ Se Ilkka Mäntylä, *Pormestari Johan Kuhlbergin pahoinpitely. Valtataistelu Helsingissä 1700-luvulla*, Oikeushistoria 1:1981 (Helsinki 1981).

⁶⁵ Leveranser till Sveaborgs förråd 1751, FRA, kopia av material i Svenska Krigsarkivet, Sveaborg, spridda år.

⁶⁶ Det finns flera brev från Dahlgren i den Rosenströmska samlingen, FRA.

(f.d. Pipping) och af Acrel, som Rosenström tydligen hade förtroendefulla relationer till. Collegium Medicum i Stockholm och senare i Åbo fungerade som en viktig knutpunkt för läkarna, också för Rosenström, trots att han blev medlem först år 1812. Tonen i breven mellan läkarna är ofta varm och vänskaplig, och vid sidan av de officiella och ibland sturska memorialerna, korresponderade läkarna även i en mer avslappnad ton. De läkare som hade disputerat var inte många, och det rådde snarast brist på formellt kompetenta läkare, men samtidigt var bristen på medel stor, och en tjänst innebar inte nödvändigtvis någon inkomst alls. Detta hade att göra med tidens bristande pensions- och tjänstledighetsarrangemang. Som exempel kan nämnas att Rosenström periodvis skötte provinsialläkartjänsten utan ersättning.

Det var även det kollegiala nätverket som kom till hjälp då det gällde att lokalisera den försvunne Hesselius. Kolleger i Sverige hjälpte upprepade gånger Rosenström att få tag i Hesselius genom att vidarebefordra och följa upp brevleveranser och annonsera i pressen. Det professionella nätverket nådde även utanför läkarkåren, emedan även andra personer genomförde vaccineringsår på landsbygden och Rosenström då fungerade som koordinator och mellanhand. Intressant nog verkar Rosenströms kollegiala nätverk i huvudsak ha bestått av civila läkare, medan korrespondens med och omnämmanden om fältkollegerna saknas i källmaterialet (möjligen då med undantag av Dahlgren). Detta är rätt anmärkningsvärt med tanke på att Rosenström uttryckligen börjat sin karriär som fältskär och att det till exempel fanns två fältsjukhus på Sveaborg under finska kriget, då där fanns två regementen. Det finns inga spår av interaktion mellan dessa institutioner.

Rosenströms kollegiala nätverk kan anses som en viktig identifikationsfaktor för honom. Hans utbildning och tjänst gav honom en samhällelig status och position som dels akademiskt lärd, dels militär och civil tjänsteman. Nätverken byggdes upp redan under studietiden i Åbo, resorna i ungdomen och under tjänstgöringen vid Carpelans regemente.

Den finska läkarkåren

Den solenna promotionen av medicinare den 14 juni 1802 var den andra i ordningen vid akademien i Åbo, trots att den medicinska utbildningen var gammal. Den första solenna promotionsakten hade ägt rum den 21 juni 1780. Före det hade endast en läkare promoverats i Åbo, österbottningen

Johan Ekelund i oktober 1743. Han dog dock i S:t Petersburg kort efter promoveringen. År 1780 promoverades tre medicinare: Emanuel Elfvenberg, satakundensare, Gabriel Eric Haartman (adlad von Haartman), sydfinne och Anders Johan Hagström (adlad Hagströmer) södermanlänning. Efter den första solenna promotionen promoverades vid olika tillfällen sammanlagt fem personer, av vilka två på kunglig befallning utan akademiska prov. Av dessa fem kom två från Åbo, medan de tre övriga var verksamma i den västra rikshalvan och också härstammade därifrån.

Vid den solenna promotionen 1802 promoverades sammanlagt 15 medicine doktorer. Alla var dock inte närvarande, en var till och med död vid tidpunkten. Medelåldern för de promoverade var ungefär 33 år. Rosenström, med sina 37 år, var en av de äldre. I universitetets matrikel hade han dessutom uppgivit fel födelseår (1761, i stället för 1765), så han antogs vara ännu några år äldre. Av de övriga kom åtta från Finland. Fem var kirurgie magistrar och en verksam som förste kirurg och en som fältskär. Även Rosenström hade börjat sin karriär som fältskärslärling, innan han gick in för de medicinska studierna. Han var således en representant för den nya generationens medicinare, som utbildade sig i båda disciplinerna.⁶⁷

År 1797 hade emellertid en ny instruktion utfärdats för Collegium Medicum, som därmed överläts kontrollen och ansvaret för hela medicinalverket. Det innebar att alla praktiserande medicine doktorer, mästefältskärer, behöriga apotekare och examinerade barnmorskor skulle stå under kollegiets övervakning. De nya instruktionerna innebar också att kirurgernas och fältskärernas tidigare omdiskuterade status definierades som sorterande under Collegium Medicum. Instruktionen innebar även ett viktigt steg i definierandet av läkarens behov av praktiska färdigheter. Kirurgie magisters utbildning bestod därefter av en treårig lärlingsperiod och en fyraårig praktisk utbildning vid Serafimerlasarettet, anatomiska inrättningen och barnbördshuset. En medicine licentiat eller doktor kunde efter sex månaders tjänstgöring på Serafimerlasarettet i Stockholm och efter godkänt förhör inför Collegium Medicum erhålla kirurgie magisters examen. Detta gjorde också många medicinare, eftersom hälften av dem som avlade examen under 1798–1810 hade en medicinsk examen. Serafimerlasarettet hade grundats 1752 som ett lärohospital och praktik där krävdes för ett kunna erhålla tjänst. Detta inne-

⁶⁷ En förteckning över läkare som disputerat publicerades i *Åbo Tidningar* no 71 den 5 september 1832.

bar att alla läkare därefter gjorde praktik, men att även akademiska studier krävdes för publik tjänst.⁶⁸

Av de medicine doktorer som promoverades år 1802 kan man nämna Gabriel Stark (ibland Starck). Han var född i Borgå 1764 och hans karriär löpte parallellt med Rosenströms. Han gick i trivialskolan i staden i slutet av 1770-talet och flyttade 1780 till Åbo. År 1789 verkade han vid fältlasarettet i Lovisa. Efter krigsslutet återkom han till Åbo och 1792 reste han över till Stockholm för sin praktik på Serafimerlasarettet. Han arbetade sedan där som fattigläkare, tills han efter sin promotion blev läkare i Heinola. En annan Borgåson som arbetade vid sjukhus i Lovisa 1788 var Johan Gottsman, också han ungefär jämgammal med Rosenström. Han var kirurg och senare verksam vid Kajana bataljon. I Lovisa arbetade under kriget också två svenskar från andra sidan Bottniska viken och en tysk fältskär.⁶⁹ Vid sjukhuset för Åbo slotts armé 1789–1790 fick många unga läkare en möjlighet till praktik och avancemang, bland dem Rosenström. Andra var Ulric Pryss från Åbo, som dock dog i december 1791 endast 24 år gammal, och Axel Fredric Laurell, en av Rosenströms promotionsbröder, som kom att göra en imponerade karriär som fältläkare och senare verka som provinsialläkare i Kuopio. Även en ung man från Borgåtrakten, och f.d. gymnasist där, Anders Boxström, född 1760, verkade som läkare vid arméns lasarett i Åbo. Han gjorde sig känd som en av dem som införde vaccinationerna i Åbo. Också Johan Fredrik Glasberg, från Vasa och född 1770, arbetade vid sjukhuset i Åbo. Kriget, och även praktiken vid Serafimerlasarettet skapade förutsättningar för utvecklandet av en kollegial gemenskap. Rosenström var vid Serafimerlasarettet år 1787 och sedan under kriget i Helsingfors, Lovisa och slutligen i Åbo.

Om man ser till dessa i Finland verksamma läkares sociala bakgrund kan man konstatera att den huvudsakligen är av två slag: dels präst- och tjänstemannasöner, dels en mindre grupp hantverkarsöner. Rosenströms far uppges som bekant ha varit klensmed, enligt någon uppgift till och med urmakare.⁷⁰ Steget från krävande hantverk, som även innebär teoretiskt kunnande, till fältskärs- eller fältläkarepraktiken är kanske inte så långt, men den nya tidens

⁶⁸ Christina Romlid, *Makt, motstånd och förändring. Vårdens historia speglad genom det svenska barnmorskeväsendet 1633–1908* (Stockholm 1998), s. 100–102.

⁶⁹ Sven Schierbeck, Gustaf Åström och Johan Gottleben Ruth. Uppgifterna om läkarna är hämtade från Johan Fredrik Sacklén, *Sveriges läkare historia ifrån konung Gustafs I till närvarande tid* (Nyköping 1823) och från *Åbo Tidningar* no 71 den 5 september 1832.

⁷⁰ Leikola, uppgiften härstammar från ättlingen Maila Talvio.

krav på akademisk utbildning gjorde att dessa hantverkarsöner även gav sig av till skolor och universitet, och där blev delaktiga i den latinska lärdomen. Rosenström gifte sedan in sig i en tjänstemannasläkt, där snart sagt alla män hade studerat vid Akademien i Åbo. Liksom sina nya släktingar var han nu tjänsteman, och hade liksom många anknnytning till armén. Hans egna söner kom att gå liknande vägar.

En ny generation

O. B. Rosenström var en nya tidens läkare som kom till Helsingfors i början av 1790-talet efter både praktiska kirurgiska och teoretiska medicinska studier, och han skapade sig snabbt en ansedd position på sin nya hemort. Genom äktenskap kom han in i en förmögen men splittrad släkt. Han var mån om sin och sina barns bildning. Själv sysslade han också med böcker⁷¹ och med en naturaliesamling samt såg till att även de äldsta döttrarna fick en förnämlig utbildning vilket inte var alldeles enkelt i en stad som Helsingfors vid denna tid. Målmedvetet arbetade han med att rädda liv genom vaccinering och med förbättrandet av stadens hälsovård. Rosenström representerade en professionaliserad stadsbo, med en rätt hög status som baserade sig på utbildning och ett starkt urbant nätverk vilket omfattade både handelsmän och tjänstemän. Han var en tidig företrädare för det gryende bildningsborgerskap som senare kom att utgöra ett så viktigt inslag i den nya huvudstaden Helsingfors.

⁷¹ Ett tack till Jyrki Hakapää som plockat fram information från Helsingfors auktionsskammarprotokoll 1800–1806 (HSA) om Rosenströms bokinköp.

Finland och förhandlingarna om Nordek 1968–1970

En fallstudie i det nordiska samarbetets begränsningar och Finlands ställning i Norden¹

JAN HECKER-STAMPEHL

Im Umgang der Völker miteinander sind die Bilder, die sie voneinander haben, häufig ebenso wichtig wie bilaterale Verträge oder die Außenhandelsstatistik.²

I slutet av 1960-talet satsade man en sista gång på ett storartat projekt inom nordiskt samarbete. Förhandlingarna om en nordisk ekonomisk union, ett nordiskt "Mini-EU" var laddade med förväntningar och prestige. "Det utvidgade nordiska ekonomiska samarbetet" (så lydde den officiella benämningen), som gick under förkortningen *Nordek*, var nordismens mest ambitiösa projekt efter andra världskriget. Vid ett närmare betraktande av Nordek skönjer man ett motsatsförhållande mellan en nordisk-romantisk idealism och en handelspolitisk verklighet. Detta nordiska prestigeprojekt är ett bra exempel på diskrepansen mellan samling och splittring i Norden.³ I forskningslitteraturen om Nordek har man hittills främst kunnat läsa om

¹ Den här texten är en utvidgad och aktualiserad bearbetning av delar av mitt examensarbete: *'Ist Finnland ein nordisches Land?' Der Nordek-Prozess 1968–70 als Fallstudie*, opublicerat examensarbete, Humboldt-Universität zu Berlin, Nordeuropa-Institut 2002. Avhandlingen publiceras i elektronisk form på webbplatsen <http://edoc.hu-berlin.de>.

² "I kontakten mellan folk är de föreställningar de har om varandra ofta lika viktiga som bilaterala avtal eller statistiken om utrikeshandeln." H a n s S ü s s m u t h, *Deutschlandbilder in Europa. Internationale Kommunikation und Nationenimage*, Düsseldorf medienwissenschaftliche Vorträge 2 (Bonn 1995), s. 14.

³ Detta är titeln på en uppsats av N i l s A n d r é n, 'Samling och splittring i Norden.' *Nordisk Tidskrift* N.S. 70 (1994), s. 319–333. Jfr för motsatsen mellan centrifugala och centripetala krafter i det nordiska samarbetet även K r i s t e r H a n n e & J a n H e c k e r - S t a m p e h l, 'Nordische Vision – europäische Herausforderungen. 50 Jahre Nordischer Rat.' *NORDEUROPAforum* N.F. 6 (2003:1), s. 3–34.

bakgrunden till projektets misslyckande och då framför allt om hårda faktorer såsom den ekonomiska och integrationspolitiska verkligheten.⁴ Fastän perceptionsparadigmet sedan länge diskuterats i studier om de internationella relationernas historia,⁵ har detta enligt min uppfattning inte fått större uppmärksamhet i forskningen om det nordiska samarbetet. Jag har alltså inte för avsikt att göra någon ”klassisk” undersökning om integrationsprojektets politiska historia. För mig handlar det främst om föreställningar och uppfattningar om Finland mot bakgrunden av dess egenskap som nordiskt land. I detta sammanhang utgår jag från ett konstruktivistiskt perspektiv, nämligen att ’Norden’ (liksom ’Finland’) inte kan ses som ett givet faktum, utan är ett resultat av diskursivt förhandlade konstruktioner. Relationerna mellan de nordiska länderna bör ses utifrån detta, något som hittills – enligt min åsikt – skett i alldeles för liten utsträckning. Mot denna bakgrund är det lättare att mer ingående belysa denna tematik, som M a x E n g m a n har sammanfattat i den mycket spännande frågan: ”Är Finland ett nordiskt land?”⁶ Jag vill

⁴ Jfr som urval i kronologisk ordningsföljd: C l a e s W i k l u n d, ’The Zig-Zag Course of the Nordek Negotiations’, *Scandinavian Political Studies* 5 (1970), s. 307–336; G u n n a r P. N i e l s s o n, ’The Nordic and the Continental Dimension in Scandinavian Integration. NORDEK as a Case Study’, *Cooperation and Conflict* 6 (1971), s. 173–181; N i e l s Ø r v i k, ’Nordic Cooperation and High Politics’, *International Organization* 28 (1974:1), s. 61–88; G r e t e K v æ r n e r U e l a n d, ’The Nordek Debate. An analysis of the attitudes of Nordic elites toward the relationship between Nordek and the EC’, *Cooperation and Conflict* 10 (1975), s. 1–17; yngsta representant för en argumentation som grundar sig på rational choice och ekonomiska ”hårda intressen” är L a s s e S o n n e, *Nordismens debacle? Analyse av sammenbruddet i NORDEK-förhandlingerne 1970 med særlig henblik på politiske og økonomiske interesser samt Finlands rolle*, Speciale (Københavns Universitet 1998); d.s., ’Economic Cooperation: Defence or Preparation for International Competition? The Case of NORDEK 1968–70. Paper held at the Conference ”Norden at the Crossroads.” in Helsinki, October 30th–November 2nd, 2002’.

⁵ Utgående från den nyorientering som R o b e r t J e r v i s satt igång inom statsvetenskapen har diskussionen nu nått fram till historievetenskapen. Jfr Robert Jervis, *The Logic of Images in International Relation* (Princeton 1970); d.s., *Perception and Misperception in International Politics* (Princeton 1976). En utmärkt sammanfattning av den internationella forskningen ger G o t t f r i e d N i e d h a r t, ’Selektive Wahrnehmung und politisches Handeln: internationale Beziehungen im Perzeptionsparadigma’, Wilfried Loth&Jürgen Osterhammel (Hrsg.), *Internationale Geschichte. Themen – Ergebnisse – Aussichten*, Studien zur Internationalen Geschichte 10 (München 2000), s. 141–157.

⁶ Jag syftar här på Engmans kända uppsats ’Är Finland ett nordiskt land?’, *Den jyske historiker* 69/70 (1994), s. 62–78 samt i uppsatssamlingen *Petersburgska vägar* (Esbo 1995), s. 275–298.

ta Engmans betraktelser som utgångspunkt för att belysa Finlands klivna förhållande till Norden med Nordek som fallstudie.

De frågor jag utgår från är: Under vilka premisser agerade de finska politikerna för att få inflytande över Finlands relation till de skandinaviska länderna? Vilka åtgärder vidtog de för att förhindra att Finland blev ekonomiskt och politiskt isolerat från Norden, något som enligt deras åsikt måste undvikas? Vilken roll spelade därvid uppfattningen av Finland som en självklar del av Norden med hjälp av ett positivt 'nordiskt anseende'? Hur viktigt var i detta sammanhang uppfattningen av de skandinaviska förhandlingspartnerns politik? Hur återspeglas uppfattningarna i den finländska och skandinaviska pressen? Det jag vill uppnå är en medveten fokusering på det finsk-nordiska perspektivet.⁷ Jag vill i varje fall opponera mot dem som påstår att aspekter kring Finland nordiska identitet inte haft någon betydelse vad gällde Nordek. Det handlade inte enbart om "stenhård intressepolitik".

Jag skisserar till en början i korthet upp bakgrunden till Nordekprocessen, utan att gå in för mycket i detalj. Därefter kommer jag att följa tre analyssträngar som jag anser vara centrala för mina frågeställningar: Finlands farhågor att isoleras från Nord- och Västeuropa, och för att förebygga en sådan utveckling, försöket att ge Finland ett positivt "nordiskt anseende", samt betydelsen av ett "nordiskt egenvärde" inom Nordek.

Nordekförhandlingarna

Idén om ett nordiskt ekonomiskt samarbete upplevde ett politiskt uppsving i mitten av 1960-talet, sedan två försök under åren 1947 och 1957–1958 misslyckats. EFTA:s inre integrationspotential som skapats med nordisk medverkan visade sig med tiden vara begränsad. Åren 1961 och 1967 tillbakavisades Danmarks och Norges EEC-ansökan genom ett franskt veto som främst var riktat mot Storbritannien som också ansökte om medlemskap. De

⁷ Sovjetunionens roll och dess inflytande på den finländska regeringens Nordekpolitik var av stor betydelse för agerandet från finländsk sida. I analysen som genomförs här skall den inte ignoreras helt, men står inte i centrum. För en mer omfattande undersökning av Nordekförhandlingarna vore det utan tvivel nödvändigt att gå närmare in på den frågan. Detta är dock inte målsättningen med denna undersökning. Åt detta tema ägnade sig nyligen delar av ett finskt examensarbete: *S u v i K a n s i k a s, Kreml päätti, vai Tamminiemi? Nordek-hankeen kohtalo Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden kuvastajana*, avhandling *pro gradu*, Helsingin yliopisto 2004. Kansikas har bl.a. orienterat sig efter de klassiska frågorna om skälen till projektets misslyckande. Hennes arbete anknyter dock snarare till forskningen kring finlandiseringen och kastar inte mycket nytt ljus på själva 'Nordek-komplexet'.

skandinaviska ländernas engagemang i Västeuropa hade alltså tills vidare nått sina gränser. Efter att de skandinaviska handelsrelationerna inom EFTA utvecklats gynnsamt, tog man åter upp tanken på ett institutionaliserat nordiskt ekonomiskt samarbete. År 1965 talade man i Nordiska rådet om ”att verka för en utveckling av det ekonomiska samarbetet inom EFTA liksom att fortsätta strävandena att utvidga det nordiska samarbetet inom EFTAs [*sic!*] ram”.⁸

Kort efter det andra franska vetot 1967 började man på det danska utrikesministeriets handelsavdelning att utarbeta ett koncept för en ’nordisk union’. Man utgick från att en ny utvidgning av EEC inte var att vänta förhoppning om tidigast fem, eller realistiskt sett tio år. I stället tog man fram en nordisk lösning som inte var tänkt som ett alternativ till EEC utan snarare som en förberedelse. Förslaget om en nordisk ekonomisk union nämndes första gången i den danska valkampanjen i början av 1968 i ett socialdemokratiskt valrörelsemanifest. Efter att den socialdemokratiska regeringen under Jens Otto Krag förlorat valet höll den nya borgerliga regeringen under Hilmar Baunsgaard ändå fast vid det nordiska initiativet.⁹

Vidare diskussioner ledde på Nordiska rådets session i Oslo i februari 1968 till Baunsgaards förslag om att bilda en nordisk tullunion. Enligt honom gav de Gaulles nya veto mot ett brittiskt EEC-inträde ”osannolikt anledning till på ny grundigt överveje Nordens placering i den europæiske markedsdebat”.¹⁰ Man tillsatte en kommission som till i början av 1969 skulle befatta sig med en första utredning.¹¹ I mitten av juli framlades ett kontraktssutkast¹² där kärnan i Nordek¹³ utgjordes av en tullunion som skulle börja den 1 januari 1972.¹⁴

⁸ Ulkopoliittisia lausuntoja ja asiakirjoja (ULA) 1965, Ulkoasiainministeriön julkaisuja (Helsingfors 1966), s. 52.

⁹ Jfr Michael Bruun Andersen, ’Dansk europapolitik og nordisk samarbejde’, *Historisk Tidsskrift* (København), vol. 104 (2004:1), s. 86–121, särsk. s. 86–93, 108–109.

¹⁰ Nordiska Rådet: 16:e sessionen 1968 Oslo (Oslo 1968), s. 62 ff.

¹¹ Laajennettu pohjoismainen taloudellinen yhteistyö NORDEK (LPTY), Pohjoismaisen virkamiesvaliokunnan alustava mietintö, Nordisk udredningsserie – Nordiske betænkninger 1969:2 (Helsinki 1969).

¹² LPTY. Pohjoismaisen virkamieskomitean mietintö, Nordisk udredningsserie – Nordiske betænkninger 1969:15, (Helsinki 1969).

¹³ Förkortningen Nordek står för Nordisk ekonomisk union eller Nordisk ekonomisk gemenskap och användes i Finland och Sverige. I Danmark och Norge hette projektet Nordøk (för Nordisk økonomi) eller NØF (för Nordiskt økonomisk fællesskab).

¹⁴ Utförligare om förhandlingarnas förlopp t.ex. Claes Wiklund, ’Nordek-planen och dess föregångare’, Bengt Sundelius & Claes Wiklund (red.), *Norden i sicksack. Tre spårbyten inom nordiskt samarbete* (Stockholm 2000), s. 107–123.

När EEC-toppmötet i Haag i början av december plötsligt igen tycktes göra Danmarks och Norges medlemskap möjligt igen, hamnade projektet i en svår kris. Då ett närmande till EEC från Nordeks sida var oförenligt med Finlands utrikespolitiska linje, var det ett högexplosivt ämne. Efter detta skedde allt slag i slag; den finska regeringen ställde in ett möte som skulle äga rum i Åbo och sammankallade därefter ett i Helsingfors, ja, det verkade som om Finlands politiska ledning ville stoppa förhandlingarna helt och hållet. På toppmötet i Helsingfors den 12 och 13 december 1969 lyckades de fyra regeringscheferna ännu en gång enas om ”att ett sålunda utbyggt nordiskt samarbete kommer att ha ett egenvärde för den ekonomiska och sociala utvecklingen i de fyra länderna”.¹⁵ Fastän det från danskt håll gjordes gällande att hela projektet stod inför ett misslyckande tog förhandlingarna fart igen, bland annat tack vare president Kekkonens initiativ gällande ett ”EEC-förbehåll”.¹⁶ De sista öppna frågorna vid uppgörelsen om Nordekavtalet undanröjdes på Nordiska rådets session i Reykjavík i början av februari. Sedan den redan ett flertal gånger sökt uppskov, beslöt den finska regeringen den 24 mars 1970 att inte underteckna avtalet ”i detta skede”.¹⁷

I sitt tal vid riksdagens öppnande den 6 april 1970, som även tjänade som ett rättfärdigande till att den finska regeringen drog sig ur Nordek-projektet, pekade Kekkonen på nödvändigheten att upprätthålla en viss konkurrenskraft på de västeuropeiska marknaderna. Samtidigt poängterade han att handelsrelationerna till de nordiska länderna även i framtiden skulle inneha en speciell betydelse.¹⁸

¹⁵ Statsministermötet i Helsingfors 12–13 december 1969, Kommuniké, UKK:n vuosikirjat 1969, Urho Kekkonen Arkisto (UKA).

¹⁶ Detta förbehåll innehöll i väsentliga drag att Finland skulle dra sig tillbaka omedelbart om en eller fler Nordek-partner närmade sig EEC. J u h a n i S u o m i, *Taistelun puolueettomuudesta. Urho Kekkonen 1968–1972* (Helsinki 1996), s. 333.

¹⁷ Jfr kommuniké från motsvarande kabinettsmöte i UKA 21/113, Tiedonanto valtioneuvoston istunnosta, 24.3.1970. Nordek var även föremål för den inrikespolitiska maktkampen mellan Kekkonen, Koivisto och Karjalainen. De nu editerade och därigenom tillgängliga Kekkonen-dagböckerna från denna tid, Juhani Suomi (toim.), *Urho Kekkonen päiväkirjat 3. 1969–74* (Helsinki 2003), visar hur irriterad Kekkonen var över att Koivisto agerade på ett så oberoende sätt vad gällde Nordek att han därmed egentligen underminerade statsministerns utrikespolitiska ledarkompetens. Kekkonen och Koivisto uppnådde aldrig en gemensam förståelse angående de finländska målen. Om Sovjetunionens roll och den inrikespolitiska maktkampen jfr Jan Stampel, 'Neutralität, Integrationspolitik und Machtkampf. Nordek, EEC und RGW in der finnischen Politik 1968–1973', *NORDEUROPAforum N.F.* 3 (2000:2), s. 61–92.

¹⁸ Se ULA 1970, s. 14–17, här: s. 16f.

Fastän det på svenskt och danskt håll ännu var många som trodde på en framtid för Nordek eller Skandek (en trelandslösning utan Finland), stod det vid slutet av 1970 klart att de nordiska länderna skulle gå sina egna vägar för att närma sig EEC.¹⁹ Institutionaliseringsen av det ekonomiska samarbetet i Norden hade åter misslyckats.

Den finländska rädslan för isolering

På finländskt håll var det ekonomiska intresset för en nordisk gemensam marknad större än i de andra tre länderna. På 1960-talet hade den finländska utrikeshandeln haft en stark tillväxt, mest dock med EFTA-länderna och då i synnerhet med Danmark, Norge och Sverige. De tre nordiska ländernas andel i den totala finländska exporthandeln var visserligen relativt liten, men Nordens betydelse för den finländska importen hade vuxit snabbare än i de skandinaviska länderna. Sverige, vars import från Finland hade blivit fem gånger så stor under åren 1959–1967, var helt klart Finlands viktigaste handelspartner.²⁰ Det finländska deltagandet i Nordek kan ses som ett uttryck för en önskan om ett starkare ekonomiskt samarbete med Norden, men även med Västeuropa. För när allt kom omkring kompletterade de nordiska ländernas marknader inte varandra, och den internordiska handeln erbjöd inte heller särskilt attraktiva exportmöjligheter.²¹

Det finländska intresset att medverka vid Nordekförhandlingarna var på inget vis av ren svärmisk natur och inte heller någon politisk formalitet. Den finländska regeringen följde det pragmatiska målet att nå starkare ekonomisk integration på marknaderna i väst. Samtidigt måste handelsutbytet med Sov-

¹⁹ Jfr Harto Hakovirta, *Puolueettomuus ja integraatiopolitiikka. Tutkimus puolueettoman valtion adaptaatiosta alueelliseen integraatioon teorian, vertailujen ja Suomen poikkeavan tapauksen valossa*, Acta Universitatis Tamperensis ser. A 78 (Tampere 1976), s. 270.

²⁰ Se byråchef Kai Saramo, Finansministeriets nationalekonomiska avdelning, 5.1.1969, Nordek, 58 H, Utrikesministeriets arkiv (UM); Sonne, Nordismens debacle?, s. 61 f. Sedan associeringen med EFTA hade den finländska exporten totalt tredubblats, men i EFTA-länderna var ökningen fyrdubbel; importsidan uppvisar en liknande bild, även där steg andelen från EFTA-länder fyrdubbelt. Andelen med respektive EEC-land steg långsammare, den med Comecon sjönk under denna tidsrymd.

²¹ Jfr Visa Heinonen, 'Kuinkas siinä kävikään? – Nordek 1968–70: Muisto menneiltä ajoilta vai reaalin vaihtoesto?', *Kansantaloudellinen aikakauskirja* 89 (1993:1), s. 27–39, här: s. 36 f.; Per Kleppe, *EFTA – NORDEK – EEC. Analys av de nordiska ländernas integrationsproblem*, Studier och debatt 4 (Stockholm 1970), s. 187 ff.; Toivo Miljan, *The Reluctant Europeans* (London 1977), s. 54.

jetunionen upprätthållas emedan det var alldeles för lönsamt för Finland för att riskeras. Det visade sig dock att det inte var möjligt att lösa problemen med utrikeshandeln enbart med ett nordiskt ”Mini-EEC”. I efterhand ser man att det fanns en risk för Finland att bli utanför de viktigaste ekonomiska integrationsprocesserna. En central förutsättning för den finländska Nordekpolitiken var därför att undvika att Finland isolerades i både ekonomiskt och politiskt avseende:

Den ekonomiska integrationen är ett naturligt fenomen i vår tid och att isolera sig från detta vore att dra sig ur den allmänna utvecklingen. Vårt välstånd beror i hög grad på hur bra vi lyckas att utnyttja de stora marknaderna och anpassa våra produktionsförhållanden och ekonomiska resurser till de därigenom skapade ramvillkoren. Finlands principiella inställning till Nordek bör utgå från detta perspektiv.²²

Debatten i Finland återspeglade dessa förutsättningar. Visserligen yttrade sig de flesta tidningarna skeptiskt vad gällde chanserna för en tullunion och Finlands medverkan i den. Enligt deras åsikt vore det bättre om man nöjde sig med att intensifiera det internordiska samarbetet inom EFTA.²³ Denna inställning förändrades dock efter Nordeks första toppmöte i Köpenhamn i april 1968; man såg till exempel positivt på att resultatet inte medförde isolering från det övriga Norden. Under projektets första fas ifrågasattes inte en finländsk medverkan. Uppenbara problem trodde man sig kunna lösa för att undvika splittring i Norden. Risken för ett alltför intensivt förhållande till de båda NATO-medlemmarna ansåg man vara liten, och det fanns en del som närde den naiva tanken att en starkare orientering till Norden från norsk och dansk sida med tiden kunde leda till att dessa fjärmade sig från NATO, vilket skulle stärka nordismen.²⁴ Ett av de centrala motiven för den finländska regeringens deltagande i Nordek-processen var i alla fall förhoppningen om en

²² ”Taloudellinen yhdentyminen on nykyhetken luonnollinen ilmiö ja siitä eristäytyminen olisi jättäytymistä syrjään yleisestä kehityksestä. Hyvinvointimme riippuu olennaisesti siitä, kuinka kykenemme käyttämään hyväksemme suurten markkinoiden edut ja sopeuttamaan tuotantotrakenteemme ja taloudelliset voimavaramme niiden luomiin puitteisiin. Suomen periaatteellisen asennoitumisen Nordekiin tulisi lähteä tästä näkökulmasta.” NORDEK poliittisena kysymyksenä (Luottamuksellinen), odaterad, Nordek, 58 H, UM.

²³ Se Veikko Paarnola, *Suomen valtalebdiiston subtautuminen Nordek-suunnitelmaan*, avhandling *pro gradu*, Helsingin yliopisto 1973, s. 19 f.; Stampehl, ’Ist Finnland ein nordisches Land?’, s. 64–65.

²⁴ Risto Marttila, *Nordek-suunnitelma poliittisena ongelmana*, avhandling *pro gradu*, Helsingin yliopisto 1973, s. 58 f.

handelspolitiskt enhetlig front i Norden, vilken skulle förhindra att Finland kopplades bort från den redan uppnådda EFTA-frihandeln. Tullbarriärerna för handeln mellan de nordiska länderna hade redan fallit genom EFTA, och man kunde inte kosta på sig några nya handelshinder.

Vidare var det oklart hur Sverige hade tänkt sig ett samarbete med EEC – med ett fullt eller associerat medlemskap eller genom ett frihandelsavtal. Med ett Nordek utan finländskt deltagande skulle de tre skandinaviska länderna sinsemellan ha kunnat anpassa sina ambitioner i förhållande till EEC.²⁵ Därigenom skulle Finland inte bara ha riskerat att isolera sig och förlora sitt fotfäste i Skandinavien, utan Finland skulle även ha gått miste om välbehövliga investeringar från de fonder som planerades inom ramen för Nordek. Finland var i stort behov av kapital för att modernisera sin industri och motverka den allvarliga brist på arbetsplatser som redan lett till den dramatiska utvandringen till Sverige i slutet av 1960-talet. Här visar det sig att ekonomiska och politiska aspekter hade lika stor betydelse inom Nordek. Det var varken av handels- eller neutralitetspolitiska skäl läge för att dra sig tillbaka när de nordiska länderna närmade sig varandra. Finlands deltagande i det nordiska samarbetet kan dock även ses mot bakgrunden av en identitetspolitisk dimension. En nordisk identitet och en förankring i det stabila Norden var mycket värdefullt för Finland under det kalla kriget.²⁶

I själva verket skulle Finlands relation till Norden tjäna till att skapa en jämvikt i det nära förhållandet till öst och genom det nordiska initiativet försäkra den sovjetiska ledningen om pålitligheten i den finländska neutralitetspolitiken. Denna politik stod under den sovjetiska Finlandspolitikens inflytande och hade länge varit präglad av ett dolt motsatsförhållande. Å ena sidan hade den som mål att hålla Finland på avstånd från Norden, å andra sidan väntade man sig att den finländska neutralitetspolitiken skulle ha ett positivt inflytande på de andra nordiska länderna. I den finländska politiken återfinner man detta motsatsförhållande: i Finland förväntade man sig gene-

²⁵ Pekka Korpinen, 'Suomen Nordek-politiikka', Työväen taloudellinen tutkimuslaitos. *Katsaus* 3 (1975:1), s. 44–50, särsk. s. 46 f.

²⁶ Marttila, *Nordek-suunnitelma*, s. 63 f.; Klaus Törnudd, *Uusi politiikka. Ulkopoliittisia kirjoitelmia* (Hanko 1993), s. 86. Bruun Andersen hänvisar till att den finländska regeringen i oktober 1968 informerade partnerna i Nordekförhandlingarna i en strikt hemlig rapport att man med tanke på krossandet av Pragvåren önskade närma sig Nord- och Västeuropa. Jfr Bruun Andersen, s. 113.

rellt och speciellt vad Nordek beträffar en utvidgning av det utrikespolitiska handlingsutrymmet.²⁷

På grund av deltagandet i Nordek, som var politiskt knutet till EEC, fanns samtidigt risk att Finland skulle förlora sitt ”förtroendekapital” hos den sovjetiska ledningen, något som man inte kunde tillåta sig om Finland även framöver ville ta del av den västeuropeiska integrationen och ett närmare ekonomiskt samgående.²⁸ Genom att Finland knöts till Norden, en region som inte entydigt kunde räknas till någon av stormakternas intressesfärer, skulle denna förtroendeväckande bild främjas för att på alla sätt undvika en utveckling som den år 1961 i samband med den så kallade notkrisen. Neutralitetspolitik och nordiskt samarbete gick alltså hand i hand för att i olika riktningar skapa positiva grundförutsättningar för ett konkret finländskt politiskt agerande. Samtidigt stod de i motsatsförhållande till varandra, varvid dock premisen att inte blanda ihop politik och handel var starkare i den finländska vänta-och-se-strategin genom vilken det sovjetiska misstroendet skulle förhindras eller dämpas.²⁹

Problemet med den finländska isoleringen diskuterades hetast i Nordekprocessens sista fas. I samband med att Nordek-mötet i Åbo ställdes in i slutet av 1969 kom Koivistos internt yttrade farhågor på tal: ”På det hela taget är det nu fråga om mycket mer än enbart Nordek. Vi är på god väg att halka på efterkälken helt och hållet.”³⁰ Denna bedömning var helt korrekt och

²⁷ Se Max Jakobson, *38. kerros. Havaintoja ja muistiinpanoja vuosilta 1965–1971* (Helsinki 1983), s. 256; Rolf B. Lindner, *Supranationale Integrationsbestrebungen in Nordeuropa 1948/49–1968/70*, diss., FU Berlin (Berlin 1972), s. 246 och 316.

²⁸ Begreppet ’förtroendekapital’ övertogs av Hakovirta, *Puolueettomuus ja integraatiopolitiikka*, s. 266. Det har dock även präglats av Nils Andréén, senast i ’Efter femtio år med Nordiska rådet. Då – nu – sedan’, *Nordisk Tidskrift* N.S. 78 (2002:1), s. 25–38, här: s. 26. Minst tre faktorer gjorde den här diskuterade frågan särskilt brisart vid tiden för Nordek: den tilltagande och intensivare politiska integrationen i EG/EEC, Sovjetunionens ökade kritiska hållning till EEC och det finländska ESKK-initiativet som man inte ville riskera genom en alltför stark sovjetisk kritik.

²⁹ Jfr Olli Rehn, ’Odottavasta ennakoivaan integraatiopolitiikkaan? Suomen integraatiopolitiikka kylmän sodan aikana ja sen päätös vaiheessa 1989–92’, Tuomas Forsberg & Tapani Vaahtoranta (toim.), *Johdatus Suomen ulkopoliitiikkaan. Kylmästä sodasta uuteen maailmanjärjestykseen*, Ulkopoliittisen instituutin julkaisuja 2 (Tampere 1993), s. 166–231, särsk. s. 191.

³⁰ ”Yleisesti ottaen on kuitenkin nyt kysymyksessä paljon enemmän kuin pelkkä Nordek. Olemme jäämässä pahasti pois kelkasta.” Ote pöytäkirjasta hallituksen iltakoulusta 3.12.1969, Seppo Lindblom, UKK:n vuosikirjat 1969, UKA.

den finländska debatten är inte svår att förstå eftersom man inte bara bland de skandinaviska förhandlingsparterna utan även i det egna landet ansåg att den finländska politiken var förvirrande och skadlig. Så skrev också den socialdemokratiska politikern och historikern L. A. Puntila i sin dagbok om ett samtal med sin riksdagskollega Pekka Kuusi den 6 december 1969 att han förutom kritiken angående ”det klumpiga handhavandet av denna Nordek-sak” även hyste farhågor för ”att det nordiska samarbetet i sin helhet spricker sönder och att Finland då möjligtvis hamnar i ett isolerat läge”.³¹

Efter de stormiga händelserna i december 1969 hyste framför allt de finlandssvenska kommentatorerna allvarliga farhågor om ett Nordek utan Finland:

Ett sådant resultat av de förda samarbetsunderhandlingarna skulle vara tämligen snöpligt för Finland, vars ställning i den nordiska kretsen kunde äventyras. [...] Varje åtgärd som syftar till att utestänga oss från det nordiska samarbete, som länderna i Norden har som målsättning, måste väcka farhågor och ängslan i vårt eget land. Var är Finlands plats, frågar man runtom i landet.³²

Framför allt de finlandssvenska tidningarna ansåg att finnarnas identifikation med Norden och det nordiska samarbetet var ett centralt argument för att förhindra att Finland isolerades.³³ Den finlandssvenska pressens hållning gick hand i hand med de ledande representanternas inom Svenska folkpartiet, som av tradition framhävde Finlands förbindelser till Norden.

Varningarna om Finlands isolerade ställning i Norden blev allt fler ju osäkrare ett förverkligande av Nordek verkade. Fastän EEC-förbehållet bidrog till att få igång förhandlingarna fanns det många kommentatorer som räknade med möjligheten att hela projektet skulle misslyckas. I varje fall såg man i den slutgiltiga distanseringen från den dansk-norska EEC-orienteringen även att Finland framför fjärmade sig allt mer från de andra tre länderna:

³¹ ”Lausuin julki tyrmistykseni tämän Nordek-asian kömpelön hoitamisen vuoksi. [...] kun nyt on kysymys koko pohjoismaisen yhteistyön säröilemisestä ja Suomen mahdollisesta joutumisesta eristettyyn asemaan.” Kauko Rumpunen (toim.), *L. A. Puntila. Huomautin hyvin täsmällisesti... Tuokiokuvia L. A. Puntilan Suomesta* (Helsinki 1995), s. 138 [dagboksanteckning från 6.12.1969].

³² *Hangöbladet* 9.12.1969.

³³ *Hufvudstadsbladet* 25.3.1970: Pohjola-Norden: Folkets majoritet för Nordekavtal; *Tammerfors Afionblad* 7.11.1969: Vi skall ha Nordek! Optimism bland representanter för politiska partier och arbetsmarknadsorganisationer.

Det räcker om vi konstaterar att regeringens beslut från måndagen betyder att Finland enligt regeringen själv kan och förmår hantera sina relationer till EEC. Ett sådant tillvägagångssätt kan medföra vissa risker åtminstone så till vida att den innebär en viss uppsåtlig isolering från de andra nordiska länderna, för vilket det nu finns entydiga bevis.³⁴

På andra håll inom pressen såg man inte denna starka distansering och trodde snarare att Finland åter hade intagit sin plats bland Nordek-partnerna, och nu tydligt hade markerat sina spelregler inför vidare förhandlingar.³⁵ En mer positiv tolkning av EEC-förbehållet såg däruti ett tydligt bevis för Finlands önskan att skapa ett Nordek, som Koivisto uttryckte det i en intervju med *Hufvudstadsbladet*:

Finland har tagit en klar positiv ställning till ett utvidgat ekonomiskt samarbete mellan de nordiska länderna för en ökad integration. Vi har uttalat vår negativa inställning till att utnyttja det nordiska samarbetet för att för vår egen del söka lösningar på de europeiska marknadsproblemen. Denna vår inställning utgör inte ett hinder för att föra de nordiska länderna närmare varandra, tvärtom. Den hindrar inte heller de andra nordiska länderna att försöka lösa sina europeiska marknadsproblem gemensamt eller skilt för sig, tvärtom.³⁶

Denna tolkning övertogs av ledartiklarna i samma tidning, som dock liksom andra förtydligade den finländska sidans ståndpunkt att den vidare utvecklingen nu kom an på de andra, enligt Koivisto i synnerhet på Sverige.³⁷ Socialdemokraten Koivisto fick för denna inställning medhåll från sitt eget parti, där man tyckte att Finland inte hade råd att stanna utanför en nordisk gemenskap.³⁸ I denna fråga menade utrikesminister Ahti Karjalainen internt att den finska regeringen även skulle kunna inta en negativ position gentemot ett internationellt samarbete om detta inte motsvarade landets utrikes-

³⁴ ”Riittää kun toteamme hallituksen maanantaisen päätöksen merkitsevän sitä, että hallituksen mielestä Suomi voi ja kykenee itse hoitamaan suhteensa EEC:hen. Tällä otaksumalla on vaarapuolensa ainakin sikäli kuin se merkitsee eräänlaista tahallista eristäytymistä muista Pohjoismaista, mistä nyt on selvät viitteet olemassa.” *Uusi Suomi* 14.1.1970: Nordek-tempu n:o 2.

³⁵ Se t.ex. *Aamulehti* 13.1.1970: Nordek-pallo muille pohjoismaille.

³⁶ *Hufvudstadsbladet* 17.1.1970: 'Finlands Nordekbeslut ingen käpp i hjulet'.

³⁷ Jfr *Hufvudstadsbladet* 18.1.1970: Finlands förbehåll; *Helsingin Sanomat* 13.1.1970: Suomi jatkaa Nordekia vain ”EEC-varauksin”; *Helsingin Sanomat* 15.1.1970: Nordek kiinni hallituksista: Päätös vaatii lisäkompromisseja; *Aamulehti* 13.1.1970: Nordek-pallo muille pohjoismaille.

³⁸ *Marttila, Nordek-suunnitelma*, s. 68.

politiska principer.³⁹ Likaså yttrade han i december 1969 att han med avseende på risken att Finland isolerades inte var så pessimistisk, eftersom Nordek inte skulle komma till stånd utan Finlands deltagande.⁴⁰

Mer konkreta överväganden om hur man skulle kunna förhindra att Finland hamnade utanför under den vidare utvecklingen togs upp under Nordeks slutfas. Ekonomen Nils Meinander anförde att det hade varit ett misstag att bygga upp Nordek kring en tullunion.⁴¹ Detta kan ses som ett försök att rädda Finlands medverkan i det samnordiska projektet genom att lösa upp det i delar och på det sättet undanröja det väsentliga tvistemålet. Finlands farhågor att dras in i EEC skulle då ha blivit grundlösa, och på samma gång hade projektet kunnat bibehållas med alla fyra länder som deltagare.

Under interna överläggningar formulerade chefen för den handelspolitiska avdelningen på utrikesministeriet följande mål: ”Man borde även sträva efter en lösning där man eventuellt kunde bevara de för Finland användbara delarna i NORDEK-avtalet oberoende om ett annat nordiskt land möjligen skulle bli medlem i den Europeiska gemenskapen.”⁴²

Det nordiska anseendet

Ett av de mest karakteristiska dragen i den finländska Nordekpolitiken var att markera Finlands principiella intresse för det nordiska samarbetet. Detta måste å ena sidan ses mot bakgrunden av de negativa erfarenheter man gjort vid tidigare samnordiska projekt, och å andra sidan även de positiva erfarenheterna med de nordiska handelsrelationerna inom EFTA. I princip förblev innehållet i grundförutsättningarna oförändrade ända till Nordekprocessens slutfas. Även sedan projektet skrinlagts bildade de en viktig beståndsdel i de officiella finländska utlåtandena.

Tyngdpunkten i de finländska integrationssträvandena bör inte enbart betraktas som en förevändning. Visst var det en fråga om landets anseende, men regeringen Koivistos intresse för Norden utgjorde på intet sätt en vändpunkt,

³⁹ Lasse Kangas, *Abti Karjalainen tasavallan kakkosena* (Helsinki 1984), s. 132 f.

⁴⁰ Ote pöytäkirjasta hallituksen iltakoulusta 3.12.1969, Seppo Lindblom, UKK:n vuosikirjat 1969, UKA.

⁴¹ Jfr *Hufvudstadsbladet* 24.1.1970: Varför tullunion?

⁴² ”Olisi myös pyrittävä ratkaisuun, jossa tarvittaessa NORDEK-sopimuksesta voitaisiin säilyttää sen Suomelle soveltuvat osat huolimatta jonkin Pohjoismaan mahdollisesta liittymisestä Euroopan yhteisöihin.” Pentti Uusivirta, P.M., Menettelytapanäkökohtia neuvottelujen nykyvaiheessa, 10.1.1970, 21/113, UKA.

utan var en fortsättning på en politisk väg man redan tidigare slagit in på. Redan i slutet av år 1967 talades det i finländsk press om ett nytt uppsving för det nordiska samarbetet och om hur ett gynnsamt politiskt klimat för Norden hade skapats genom samarbetet inom EFTA. Redan före Nordekprojektet ansåg man alltså det vara viktigt att med all kraft kämpa för ett starkare nordiskt samarbete. En avböjande hållning gentemot ett deltagande vid Nordekförhandlingarna skulle ha väckt förvåning inte enbart i de skandinaviska länderna, utan även i Finland, i synnerhet med tanke på den här aktuella diskussionen.⁴³

Fram till Nordekkrisen i början av 1969 tjänade dessa premisser till att stärka Finlands nordiska anseende. Med de tilltagande komplikationerna tjänade de framför allt till att försvara Finlands ståndpunkt – man skulle kunna kalla det för en äreräddning. Förutom rädslan för ekonomisk isolering fanns även rädslan för att tappa ansiktet. I samband med grundandet av Nordiska rådet och EFTA eller FINNEFTA hade Finland redan intagit rollen som det ”nordiska problembarnet”.⁴⁴ Skulle detta ha hänt ännu en gång hade det redan från början inneburit en kapp i hjulet för ett finländskt deltagande. Finlands negativa roll skulle på nytt ha bekräftats och stärkt uppfattningen om att Finland ännu inte var moget, inte bara vad gällde Nordek utan även beträffande det nordiska samarbetet överhuvudtaget. Om Finland vägrat eller dragit sig tillbaka på ett tidigt stadium hade dess politiska suveränitet ifrågasatts. Detta skulle ha lett till att de andra nordiska länderna ställt sig tvekande eller åtminstone inte varit så måna om att stöda Finlands medverkan i Nordek.⁴⁵

Det visade sig dock att Finland i fallet Nordek – till skillnad från tidigare projekt – både kunde och ville ta del i de gemensamma förhandlingarna som en likaberättigad part. Finland visade med sin positiva hållning, även om denna var något avvaktande, att det stod bakom ett utökat samarbete. Finland ville därmed bevisa att det var jämbördigt med de andra tre nordiska

⁴³ Se H a k o v i r t a, *Puolueettomuus ja integraatiopolitiikka*, s. 246; M a r t t i l a, *Nordek-suunnitelma*, s. 55.

⁴⁴ Bilden kommer från en tidningsartikel i *Uusi Suomi* 14.1.1970: Nordek-temppu n:o 2. ”Suomen kuva eräänlaisena Pohjolan ongelmalapsena on Nordekin vuoksi tullut entistä selvemmäksi.”

⁴⁵ Se J e r m u L a i n e, ’Nordek – Kekkonen – Koivisto’, *Kanava* 25 (1997), s. 540–543, här: s. 542; S t a m p e h l, ’Neutralitet, integrationspolitik och maktkamp’, s. 89. Här måste naturligtvis medges att denna analys utgår från det gängse samtida finländska synsättet. Som händelseutvecklingen visat, har händelseförloppet inte avsevärt ändrat de befarade följderna.

länderna. Därmed avvek Finland från sina vanliga integrationspolitiska premisser med dess ”vänta-och-se”-taktik.⁴⁶

På sätt och vis utvecklades genom misslyckandet med Nordek en av de största framgångarna: Finland tycktes ha blivit en fast beståndsdel i det nordiska samarbetet. Baunsgaard var den ende som var beredd att föra förhandlingar med endast tre länder, Borten och Palme avböjde och hänvisade till att det nu skapats fullkomligt nya förutsättningar då man hittills utgått från fyra parter.⁴⁷ I de första projektskisserna som utarbetades i det danska utrikesministeriet år 1967 hade man utgått från att det i alla fall bara var fråga om en union med tre skandinaviska länder. För Finland skulle man ”forudse muligheden for en associeret medlemsstatus [...] således at man fra finsk side kan afstå fra at lade visse beslutninger få gyldighed i Finland”.⁴⁸ Den mycket belysande studien över tillkomsten av Nordekidén, som tagits fram av M i c h a e l B r u u n A n d e r s e n, visar tydligt att Finland var ett tomt nedslag i det första konceptet. Man räknade uppenbarligen inte ett ögonblick med att den finska regeringen redan från början skulle engagera sig på samma sätt som de andra tre. Den danska regeringen var enligt Andersens sammanfattning av frågan ”derfor uden det nødvendige beredskab til at håndtere situation, hvor Finland ønskede at deltage i forhandlingerne”.⁴⁹ Man utgick stillatigande från att mönstret vid grundandet av EFTA skulle upprepas: Finland associerades först sedan frihandelszonen kommit till stånd genom FINEFTA-avtalet och detta sedan man konfronterats med massiva sovjetiska förbehåll.⁵⁰

⁴⁶ Harto Hakovirta, 'Odotaja-katso. Analyysi Suomen läntisen integraatiopolitiikan perusmallista.' Harto Hakovirta & Raimo Väyrynen (toim.), *Suomen ulkopoliittikka* (Helsinki 1975), s. 407–440, här: s. 413; Harto Hakovirta & Pasi Patokallio, 'East-West Economic Cooperation – Is there a Finnish Model?', *Cooperation and Conflict* 10 (1975), s. 33–49, särsk. s. 44. På denna ”vänta-och-se” taktik är förutom Marshallplanen, Nordiska rådet och FINNEFTA-avtalet även Nordek goda exempel. Hakovirta och Patokallio präglade i detta sammanhang begreppet responsivitet (”responsiveness”): Finland försökte försiktigt ändra situationen efter sina egna behov sedan det först låtit de andra agera. För att inte äventyra förhållandet till Sovjetunionen förhalades förhandlingarna från finländskt håll för att under tiden åstadkomma en lösning med grannen i öst. Sedan den sovjetiska hållningen ”mjukats upp” kunde den finländska planen för medlemskap i Nordiska rådet, FINNEFTA-avtalet och EEC-avtalet realiseras, däremot ej Marshall-planen och Nordek.

⁴⁷ Se Kyösti Skyttä, *Tuntematon Kekkonen* (Helsingfors 1980), s. 272.

⁴⁸ Citat efter Bruun Andersen, s. 88.

⁴⁹ Bruun Andersen, s. 107.

⁵⁰ Jfr Jukka Seppinen, *Suomen Efta-ratkaisu yöpakkasten ja nootikriisin välissä*, *Bibliotheca historica* 21 (Helsinki 1997).

Inte endast från början, utan just med tanke på misslyckandet med Nord-ekprocessen, visade sig det finländska deltagandet vara en tillgång. Detta lägger man emellertid knappast märke till, eftersom det överskuggas av Finlands roll som förhindrare av Nordek. Faktum är att det redan vid projektets början visade sig hur viktigt man tyckte det var att demonstrera Finlands affirmativa hållning. I de första ställningstagandena under Nordiska rådets session i Oslo betonade utrikesminister Ahti Karjalainen att alla parter, utgående från en gemensam positiv inställning, måste undersöka var och hur ett ökat ekonomiskt samarbete skulle vara till största fördel för alla parter. Finland vore i alla fall positivt inställt och utgjorde inget särfall i det nordiska samarbetet.⁵¹ I övrigt kan man hänvisa till Koivistos utlåtanden i denna tidiga fas, till exempel i samband med presskonferensen vid mötet i Köpenhamn i april 1968, liksom under en diskussion på TV där Koivisto betonade att ”vi hade mycket att vinna gemensamt och alla måste vara beredda att göra avkall på sina fordringar”.⁵²

Från den relativt lugna första fasen i Nordekförhandlingarna finns det inte många utlåtanden som varnar för att Finlands nordiska anseende skulle lida ett nytt avbräck. Här spelade det t.ex. en roll att så litet information nådde fram till allmänheten. Det faktum att regeringen tvekade att ta upp Nord-ekplanen i riksdagen, samt även de tilltagande tvisterna mellan partierna, utlöste vissa onda föraningar. I de andra nordiska länderna fick man nu ”till en viss grad den vilseledande bilden av ’Nordekkonflikten i Finland’, som tidningarna i Skandinavien redan hade hunnit skriva om. Det kan verkligen inte ses som något positivt för Finland”.⁵³

Starkare var i denna första fas de röster som framhävde Finlands positiva roll på samma sätt som Mauno Koivisto gjorde under en presskonferens vid Nordekmötet i Oslo den 19 oktober 1968: ”Vår beredskap och vår vilja att vidareutveckla det nordiska ekonomiska samarbetet är obestrid-

⁵¹ *Helsingin Sanomat* 23.2. 1968: Ulkoministeri Karjalainen: Taloudellinen integraatio ei ole puolueettomuuden vaihtochto; *Helsingin Sanomat* 20.2. 1968: Suomi ei ole erikoistapaus pohjoismaiden yhteistyössä.

⁵² “[...] meillä oli yhdessä paljon voitettavana ja jokaisen oli oltava valmis tinkimään vaatimuksistaan.” *M a u n o K o i v i s t o, Liikkeen suunta* (Helsinki 1997), s. 204.

⁵³ ”Muissa Pohjoismaissa saadaan nyt jonkin verran harhaanjohtava kuva ’Nordek-riitaisuuksista Suomessa’, joista Skandinavian lehdet jo ovat ehtineet kirjoittamaan. Tämä ei suinkaan ole positiivista Suomelle.” *Uusi Suomi* 7.3. 1969: Nordekin uusi vaihe.

lig.”⁵⁴ Man anknöt senare ånyo till ett av hans yttranden i en presskonferens. Fastän Finland antagligen var det land som hade de största svårigheterna att anpassa sig, var man angelägen att undanröja de bestående hindren. ”Ändå är vår inställning redan från den inledande fasen genomgående positiv, och om Nordeklplanen skulle misslyckas berodde det i alla fall inte på Finlands agerande.”⁵⁵

I den finländska Nordeklpolitiken finns det en klar tendens, nämligen en önskan om att inte stämplas som ett nordiskt specialfall. Som det står att läsa i en PM från utrikesministeriet från december 1969 var en försiktig och reserverad hållning en grundpremiss för det finländska agerandet. Även här betonades det att man från finländsk sida inte ville driva på saker och ting utan hellre uppträdde så att Finland inte förhindrade grundandet av Nordek. Följande citat belägger en förvånansvärd passivitet:

I den hittills rådande situationen har man kunnat utgå från att den förhärskande starka allmänna opinionen för det nordiska samarbetet och den av statsministrarna i alla länder intagna hållningen av egen kraft för saken framåt på ett sätt som kunde visa sig fördelaktigt även för Finland.⁵⁶

Den finska regeringen hade allt mera avlägsnat sig från sin ursprungliga, affirmativa position och undvek nu att göra en principiell definition. Trots detta gällde det fortfarande att presentera denna hållning, som även kan tolkas som en ”bromsmentalitet” mot Skandinavien, som en ”nordisk diskretion”. Litet senare fastställde Koivisto: ”Enligt vår uppfattning har vi i ett flertal ställningstaganden framhållit hur rimliga våra krav är och att vi inte

⁵⁴ ”Meidän valmiutemme ja halumme kehittää pohjoismaista taloudellista yhteistyötä on kiistämätön.” Pääministeri Mauno Koiviston lausunto lehdistökonferensissa Oslolla 19.10.1968, Nordek, 58 H, UM.

⁵⁵ ”Maamme joutuu ehkä suurimpiin sopeutumisvaikeuksiin mahdollisen tullunionin merkitsemän tuotantosunnan muuttumisen vuoksi, mutta suhtautumisemme on jo valio-kuntavaiheessa ollut kautta linjojen siinä määrin myönteinen, että Nordek-suunnitelman mahdollinen kaatuminen ei johdu ainakaan Suomen asenteesta.” *Helsingin Sanomat* 15.1.1969 (utan överskrift), 21/113, UKA.

⁵⁶ ”Tähän asti vallinneessa tilanteessa on voitu lähteä siitä, että pohjoismaisen yhteistyön puolesta vallitseva voimakas yleinen [*sic!*] mielipide ja kaikkien maiden pääministerien ottama asenne ovat omalla painollaan viemässä asiaa eteenpäin tavalla, joka muodostuisi Suomelle edulliseksi.” P.M., Nordek neuvottelutilanteen arviointia Haagin huippukokouksen jälkeen, utan datum, Nordek, 58 H, UM. Av titel och innehåll kan man sluta sig till att inlagan måste ha framställts strax efter den 1 december 1969.

tänker sätta några käppar i hjulen för projektet.”⁵⁷ Detta togs inte upp endast vid interna överläggningar utan även vid officiella möten, såsom i Koivistos och Karjalainens tal vid Nordiska rådets session i Reykjavík i början av februari 1970. Nordek var en utmaning som Finland säkerligen skulle komma att anta även om man inte strävade efter att uppträda som initiatör vid integrationsprocessen under 1970-talet (Koivisto). Avsikten med att framlägga nationella positioner vid olika tillfällen under förhandlingarna var inte att sinka eller torpedera dessa, utan man ville komma fram till en presentabel avslutning: Finland skulle i varje fall bibehålla sin nordiska orientering (Karjalainen).⁵⁸

Under Nordekprocessens krisfyllda slutfas kom Finlands möjliga roll som syndabock i fokus. Regeringens vacklande politik kritiserades i det egna landet men ledde även till en del spekulationer om att Finlands anseende i Norden fördärvats. I debatten om den så kallade ”tvärbromsningen” (inställandet av Nordekkonferensen i Åbo) försökte man i en av nervositet präglad stämning

[...] spåra upp bakgrunden men även möjliga skyldiga och outtalade sanningar. Över debatten vilade ett slags allmän ”rodnad” och skamkänsla delvis på grund av att Finland återigen uppträtt som en oberäknelig och sinkande faktor.⁵⁹

Inte endast i det politiska utan även i det journalistiska landskapet hördes allt fler röster som å ena sidan såg Finland som en syndabock och å andra sidan varnade för att Finland allt för snabbt skulle iklädas denna roll. Denna känsla blev starkare sedan EEC-förbehållet offentliggjorts i januari 1970. Något man framför allt satte i samband med de olyckliga händelserna månaden innan: ”Det är oundvikligt att man försöker reducera den skada som uppstod för Finlands anseende i december. Man har ju redan flera gånger

⁵⁷ ”Meidän taholtamme on lukuisissa puheenvuoroissa korostettu vaatimustamme kohtuullisuutta ja sitä, että me emme halua asioiden kulkua jarruttaa.” Mauno Koivisto, Muistio Nordek-suunnitelman käsittelyn aikataulukysymyksistä, 16.2. 1970, 21/113, UKA.

⁵⁸ Jfr *Helsingin Sanomat* 8.2. 1970: Ahti Karjalainen: Nordek ei ole Suomelle astinlauta EEC:hen; H. Peter Krosby, *Kekkosen linja. Suomi ja NL 1944–1978* (Helsinki 1978), s. 273f.

⁵⁹ “[...] koetettiin etsiä syy-yhteyksiä, syntipukkeja ja lausumattomia totuuksia. Debatin yllä leijui jonkinlainen yleinen ’punastuminen’ ja häpeily osaksi siitä syystä, että Suomi jälleen kerran oli esiintynyt arvaamattomana ja hidastavana tekijänä.” Martti La, *Nordek-suunnitelma*, s. 86.

lyckats stämpla Finland som syndabock fastän denna roll skulle ha passat andra mycket bättre.”⁶⁰ På ett annat ställe heter det:

Hade man gjort ett sådant tillkännagivande med alla dess förbehåll redan i december skulle väl ingen ha förvånats varken bland oss eller i de övriga nordiska länderna. [...] Kanske är den huvudsakliga impulsen för hela tillkännagivandet även en önskan att bli av med rollen som syndabock. Men varför måste man överhuvudtaget inta den rollen? Är regeringen verkligen så trögtänkt att man först nu börjat fundera över konsekvenserna av inställandet av Åbokonferensen?⁶¹

I motsats till i december 1969, då regeringens agerande betecknades som enfaldigt och ofördelaktigt med tanke på det egna ekonomiska läget, dominerades den regeringskritiska debatten nu av de skador som tillfogats det nordiska anseendet. Intresset att inte låta Finland hamna i rollen som syndabock för ett nu sannolikt misslyckande spelade ånyo en roll.⁶² Detta är desto intressantare då ju EEC-förbehållet hade uppfattats som en positiv signal hos de skandinaviska förhandlingsparterna. Visserligen fanns det även i Finland röster som trodde att Nordeks chanser hade vuxit efter den 12 januari 1970, men de var inte i majoritet och höll sig inte heller så länge. Trots detta lyckades man med EEC-förbehållet för tillfället avlägsna Finlands Nordekipolitik ur den skandinaviska ”skottlinjen”:

Genom sin kompromiss befriade sig den finländska regeringen från den skenbara skamfläck som hade fått unionsplanerna på fall, garderade sig samtidigt mot intrycket av en blankofullmakt och hade dessutom alltid möjligheten att kunna lägga ner sin medverkan om detta tedde sig in- och utrikespolitiskt lämpligt.⁶³

När allt kom omkring innebar EEC-förbehållet ingen större tvärvändning i den finländska politiken, utifrån verkade det dock så.⁶⁴ Genom att Finland

⁶⁰ ”On valttämätöntä, että Suomen maineelle joulukuussa aiheutunutta haittaa koetetaan vähentää. Suomihan on jo moneen kertaan ehditty leimata Nordekin syntipukiksi, vaikka tämä osa paremmin olisi sopinut muille.” *Uusi Suomi* 14.1.1970: Nordek-tempu n:o 2.

⁶¹ ”Jos tällainen ilmoitus varauksineen päivineen olisi tehty viime joulukuun alussa, sitä tuskin olisi kummasteltu sen paremmin meillä kuin muissakaan pohjoismaissa. [...] Kenties koko julistuksen pääasiallinen vaikutin onkin halua vapautua syntipukin roolista. Mutta miksi tuohon rooliin yleensä piti heittäytyä? Onko hallituksella todellakin niin hidas sytyty, että Turun Nordek-kokouksen peruuttamisen seurauksia on ruvettu harkitsemaan vasta nyt?” *Hel-singin Sanomat* 14.1.1970: Myöhäisempää herännäisyyttä.

⁶² *Suomen Sosialidemokraatti* 13.1.1970: Selvä peli.

⁶³ Lindner, *Supranationale Integrationsbestrebungen in Nordeuropa*, s. 308.

⁶⁴ Hakovirta, *Puolueettomuus ja integraatiopolitiikka*, s. 260 f.

hade vältrat över ansvaret för ett möjligt misslyckande på sina skandinaviska partner skaffade man sig nytt handlingsutrymme för att bevara sitt nordiska anseende. Nordek-acceptansen upplevde ännu en gång ett kort uppsving med anledning av undertecknandet av avtalet och efter klarläggandet av de sista öppna frågorna i Reykjavík i början av februari 1970. Den nordiska entusiasm som även drog genom den finländska tidningsvärlden lät allt framstå i ett positivt ljus.⁶⁵ I *Helsingin Sanomat* använde korrespondenten följande rubrik vid sin första rapport från Reykjavík: ”Nordiska rådet började. Samarbetet är på väg att utvecklas på samma sätt som Kalmarunionen,”⁶⁶ en klart positiv referens vilket även ledaren kort därpå visade: ”Det verkar som om den politiska viljan att förverkliga Nordekprojektet är stor nog. Det har inte funnits en sådan omfattande enighet bland de nordiska länderna sedan Kalmarunionen.”⁶⁷

Fram till denna tidpunkt hade Finlands nordiska anseende övervägande åtnjutit en stor uppskattning, vilket förklarats med den finländska kompromissberedskapen angående dess vaga finansieringsfrågor men framför allt på grund av EEC-förbehållet. Detta hade lett till en starkare accentuering av Nordeks nordiska egenvärde och därmed bidragit till att öka Finlands vikt i förhandlingarna – skandinaverna såg nu Nordek med ”finländska ögon”.⁶⁸ När Karjalainens yttranden efter Nordiska rådets session åter fick chanserna för Nordek att avta, blev de pessimistiska utlåtandena allt fler. En finländsk kommentator var rädd att man skulle förflyttas flera sekel tillbaka i tiden, ”bakom Kalmarunionen i stället för nutidens Nordek”.⁶⁹

I denna fas blir det allt klarare att det här är fråga om att bevara Finlands anseende i Norden sedan allt fler av de stenar som lagts i vägen för avtalsuppgörelsen röjts ur vägen. Detta innebar emellertid inte alls en eliminering av

⁶⁵ Jfr t.ex. *Aamulehti* 9.2.1970: Nordekia vauhditetaan; *Hangöbladet* 7.2.1970: Finland och Nordek; *Hufvudstadsbladet* 6.2.1970: Nordekplanen klar för politikerna.

⁶⁶ *Helsingin Sanomat* 8.2.1970: Pohjoismaiden neuvosto aloitti: Yhteistyö kehitysmässä Kalmarin unionin tapaan.

⁶⁷ ”Poliittista tahtoa näyttää nyt löytyneen kylliksi Nordek-hankkeen toteuttamiselle. Sitten Kalmarin unionin ei pohjoismaiden kesken ole päästy yhtä pitkälle menevään sopimukseen.” *Helsingin Sanomat* 10.2.1970: Vihreää valoa Nordekillle.

⁶⁸ *Aamulehti* 9.2.1970: Nordekia vauhditetaan.

⁶⁹ ”Sillä tavalla päästään kertaheitolla pyöräyttämään kehtiystä muutamia satoja vuosia taaksepäin ainakin Kalmarin unionin taakse nykyisen Nordekin asemesta.” *Aamulehti* 12.2.1970: Nordekista Kalmarin unionin taakse.

alla ekonomiska eller handelspolitiska argument, men de föll tillbaka inför frågan om hur Finland kunde bevara ansiktet inför de skandinaviska länderna. Sedan Nordekkrisen startat i början av 1969 återkom gång på gång ledare som talade om skamkänslor, om bristen på tålmod hos de nordiska grannarna, som måste lida under en permanent osäkerhets känsla genom den finländska regeringens agerande. Här är det på nytt de finlandssvenska tidningarna som leder debatten:

Vi skäms inför våra nordiska bröder. Vi skäms över den skandal som vår regering har levererat i Nordekfrågan. [...] Vi skäms inför världen där vårt rykte kommer att vara mycket skamfilat efter allt som hänt. Finland – landet som betalar sina skulder. Så lät det en gång. Finland – landet vars regering inte håller sina avtal. Så kan det komma att heta.⁷⁰

Av det skamfilade nordiska anseendet slöt man sig även till att Finlands rykte ute i världen möjligen tagit skada. Man kände sig tydligen starkt iakttagen även av utomnordiska länder, och vid en tidpunkt då det ännu var oklart hur de finländska EEC-relationerna skulle te sig, var man mycket mån om att ge en positiv bild av Finland i den nordiska frågan för att med dess hjälp förhöja det egna anseendet i de västliga länderna. Inte heller kampen för att väststaterna skulle acceptera den finländska neutralitetspolitiken hade ännu vunnits. Ju närmare dagen för undertecknandet av Nordekavtalet kom, desto mindre blev förståelsen i den finländska debatten för regeringen och desto mer kritiserades dess hållning utgående från en skandinavisk ståndpunkt: Finlands agerande eller även icke-agerande väckte tvivel i Norden, och man skulle inte förvåna sig över att de andra förvånade sig.⁷¹

Detta gäller även i någon mån för tiden efter beslutet att inte underteckna avtalet. Nu tillkom dock en viss resignation i utlåtandena. Frågan om det handlade om en fars eller en tragedi var berättigad med tanke på den finländska politiken. Man kunde inte annat än beundra hur tålmodiga förhandlingsparterna var trots misslyckandet. Finlands vinklingar väckte missnöje i hela Norden. Finland hade en gång för alla lagt undan sin positiva roll, som varat fram till december 1969. Det sätt på vilket projektet hanterats därefter hade belastat Finlands deltagande i det nordiska samarbetet. Det eviga dividerandet hade varit skadligt för Finlands nordiska anseende, och

⁷⁰ *Borgåbladet* 21.2.1970: Vi skäms. Även om *Borgåbladet* (och andra här citerade regionaltidningar) inte ovillkorligen kan ses som en central del i den nationella politiska debatten, är det här citerade utlåtandet ändå representativt för finlandssvenska medier.

⁷¹ *Aamulehti* 24.2.1970: Mutka ja jarru.

det dissonanta slutet på Finlands ”Valse triste” spärrade vägen för ett direkt ekonomiskt samarbete med Danmark, Norge och Sverige.⁷² Allmänt taget kännetecknades många kommentarer av en bitterhet som egentligen tillskrevs reaktionerna från de skandinaviska parterna men som även vände sig mot den egna regeringen.

Å andra sidan försökte man på många håll parera den hotande nordiska prestigeförlusten genom att i slutet av mars beteckna situationen som ett slags mellanfas. För oppositionen var prestigeförlusten visserligen det mest påtagliga, men den såg man redan på ett tidigt stadium som ett övergående fenomen.⁷³ I djupet av sitt hjärta hade ju Finland alltid varit engagerat i Norden, och det var omständigheterna som gjort att det blev som det blev. En liknande hållning intog även regeringen, åtminstone om man får tro ut-sagorna i de olika partitidningarna: Finlands nej var absolut inte knutet till en negativ inställning gentemot det nordiska samarbetet, och då Nordek inte innebar några revolutionära förändringar vore ett stegvis agerande likvärdigt med ett misslyckande.⁷⁴ Man framhöll att regeringen på samma möte hade tillförsäkrat sitt stöd till Nordiska ministerrådet, som skulle grundas oberoende av Nordek.⁷⁵

Kommentarerna efter Kekkonens tal vid riksdagens öppnande den 6 april 1970 såg ingen väsentlig förändring av situationen: Misslyckandet öppnade en möjlighet till flera former av ekonomiskt och annat samarbete. Finland gav bilden av ett land som inte visste vad det ville. Finland ville inte vända Norden ryggen, Finlands nej var inte definitivt och därför var inte heller ett

⁷² *Hufvudstadsbladet* 25.3.1970: Nordek lagt på is; *Åbo Underrättelser* 25.3.1970: Vad händer sen?; *Helsingin Sanomat* 26.3.1970: Farssi vai murhenäytelmä; *Jakobstads Tidning* 26.3.1970: Finland torpederade Nordekplanen i sank; *Uusi Suomi* 29.3.1970: Hyvästi Pohjola, isäimme onnela?

⁷³ Marttila, *Nordek-suunnitelma*, s. 105.

⁷⁴ *Suomenmaa* 25.3.1970: Uusi Nordek-tilanne.

⁷⁵ *Suomen Sosialidemokraatti* 25.3.1970: Nordek; *Uusi Suomi* 25.3.1970: Nordek maan rakoon. Denna aspekt tog Ahti Karjalainen som regeringschef på nytt upp ett halvt år efter misslyckandet med Nordek. Med anledning av ett möte mellan de nordiska statsministrarna angående det planerade grundandet av Nordiska ministerrådet avgav han under en parlamentsdebatt ställningstagandet att Finland redan länge före Nordekplanen hade strävat efter att koordinera och stärka samarbetet mellan de nordiska ländernas regeringar. Att understöda grundandet av ett nordiskt ministerråd var en konsekvent följd av denna sedan länge inslagna vägen. *Suomenmaa* 8.11.1970: Pääministeri Karjalainen – Pohjoismaista yhteistyötä kehitetään ja kehitetään.

Skandek aktuellt. Kekkonens uttalanden om den framtida finländska relationen till Norden var orakelmässiga; men allmänheten hade inte förstått att regeringen accepterade innehållet i Nordekavtalet även om den hade torpederat det.⁷⁶ Koivisto var ända till slutet mån om att bibehålla ett i alla avseenden gott nordiskt anseende. Efter Kekkonens tal var han modfärdig: ”Nu får Norden en känsla av att vi har lämnat Nordek i sticket för att få bättre chanser i EEC än de nordiska länderna.” Kekkonen kvitterade bitskt: ”Koivisto oroar sig hela tiden för hur vårt agerande tas upp i Skandinavien men han tänker inte på de andra sidorna.”⁷⁷

Finland och Nordeks nordiska egenvärde

Nordek var från första början präglad av en dualism: Danmark och Norge betraktade projektet som något övergående före ett planerat medlemskap i EEC, Finland och Sverige ville tillmäta den ett starkare egenvärde. Men egentligen var ingen förvånad, för Danmark använde samma taktik här som vid grundandet av EFTA, då den danska regeringen förkunnade att den såg EFTA som ett mellanstadium till EEC.⁷⁸ På samma sätt var inte heller den finländska hållningen någon överraskning. Redan i samband med förhandlingarna om en nordisk tullunion i slutet av 1950-talet närde man i Finland hoppet att en självständig nordisk lösning skulle vara mer attraktiv för de skandinaviska länderna; EFTA:s dragningskraft på skandinaverna gjorde denna diskussion obsolet.⁷⁹

⁷⁶ *Kansan Uutiset* 8.4.1970: Etujen harmoniaa puolueettomuuslinjalla; *Nya Pressen* 7.4.1970: Nordek ur bilden; *Hufvudstadsbladet* 8.4.1970: Presidentens ord om Nordekplanen; *Uusi Suomi* 8.4.1970: Suomi ja EEC.

⁷⁷ ”Koivisto poikkeuksellisen hapan. [...] Nyt saa Pohjola käsityksen, että olemme myyneet Nordekin saadaksemme paremmat edut EEC:ssä kuin Pohjolan maat. [...] Koivisto koko ajan suree, mitä meidän kananottomme aiheuttaa Skandinaviassa, mutta ei huomaa muuta puolta.” *S u o m i* (toim.), *Urho Kekkosen päiväkirjat 3*, dagboksanteckning av den 6.4.1970, s. 103 f.

⁷⁸ Jfr *Jukka Seppinen, Ahti Karjalainen. Poliittinen elämäkerta* (Helsinki 1997), s. 518. Seppinen säger på annat ställe något överdrivet: ”Danmark höll å sin sida redan från början fast vid den i EFTA-fasen bedrivna politik, enligt vilken alla möjliga nordiska koncept enbart var en förberedelse för ett danskt EEC-medlemskap.” (”Tanska puolestaan noudatti alusta alkaen jo Efta-vaiheessa harjoittamaansa politiikkaa, jonka mukaan kaikki mahdolliset pohjoismaiset järjestelyt olivat vain valmistelua Tanskan EEC-jäsenyyteen.”) *Ibid.*, s. 361.

⁷⁹ *H a k o v i r t a*, ’Odota-ja-katso’, s. 423.

Denna dualism var ett känt faktum redan när förhandlingarna inleddes, men frågan hade aldrig diskuterats på allvar.⁸⁰ Detta var Koivisto medveten om, och han försökte allt som oftast få sina ämbetskolleger att ta ställning till de båda möjligheterna, något han dock inte lyckades med.⁸¹ Även Kekkonen såg i de danska och norska utlåtandena om Nordek som ”enbart ett mellanstadium för att komma in i EEC” en fara för Finlands position.⁸² I slutet av år 1969 fällde Kekkonen åt den svenske bankiren Marcus Wallenberg kommentaren att det enligt hans uppfattning var meningslöst att fortsätta förhandlingarna då Danmark och Norge inte kunde välja mellan Nordek och EEC, och man inte kunde tjäna två herrar.⁸³ Senast i slutet av december 1969 gav Koivisto upp hoppet på att man under de pågående förhandlingarna skulle komma fram till enighet om Nordeks nordiska suveränitet. På grund av Danmarks starka intresse för EEC och den inrikespolitiskt hetsiga Nordek-/EEC-debatten i Norge förvånades han inte längre över att ämbetskollegerna avböjde en undersökning av vad en vidareutveckling av det nordiska samarbetet skulle kunna betyda.⁸⁴ Ända fram till slutet lät han sig ledas av önsketänkandet om en möjlig enighet.

Detta framträder inte bara i hans enträgna försök att nå fram till ett avgörande rörande tullunionens utformning utan även i hans utlåtanden om att

⁸⁰ Vid förhandlingarnas början fastslogs att Danmark och Norge skulle upprätthålla sin ansökan om medlemskap i EEC och att även Sverige var en kandidat. ULA 1968, s. 70. Se även S u o m i, *Taistelun puolueettomuudesta*, s. 179; Baunsgaard medgav i februari 1969 att huvudmålet för Danmarks Nordeklpolitik var att därigenom leda in landet i EEC. Krosby misstär sig när han säger att Danmark först i slutfasen kom på idén att använda Nordek för att köpslå om ett EEC-medlemskap. K r o s b y, s. 267.

⁸¹ På Nordiska rådets session i Stockholm i början av mars tog Koivisto upp frågan om Nordek enbart är en övergångslösning eller om man ville skapa något varaktigt. Han tog åter upp ämnet – därtill uppmannad av sin regering – på statsministermötet i Stockholm i oktober 1969. Båda gånger avböjde de andra tre statsministrarna att ta definitiv ställning. Jfr M a u n o K o i v i s t o, *Väärää politiikkaa* (Helsingfors sjätte upplagan 1978), s. 41; S u o m i, *Taistelun puolueettomuudesta*, s. 324; ULA 1969, s. 98.

⁸² Suomi (toim.), *Urho Kekkonen päiväkirjat 3*, dagboksanteckning av den 17.2.1969 (s. 33 f., här: s. 34). Anteckningen beskriver ett samtal med den svenska statsministern Tage Erlander.

⁸³ ”Kerroun Nordekista, että neuvottelu on turhaa, jollei Tanska ja Norja ratkaise, tuleeko se mukaan vai kyttyäkö se EEC:tä. Kahta herraa ei voi palvella.” *Ibid.*, dagboksanteckning från 16.11.1969 (s. 67 f., här s. 67)

⁸⁴ Jfr Mauno Koivisto, Muistio tilanteesta Helsingissä 12–13 joulukuuta 1969 pidetyn pohjoismaisen pääministerikokouksen jälkeen, 23.12. 1969, UKK:n vuosikirjat 1969, UKA.

förhandlingsresultaten visade att Nordek var en varaktig institution.⁸⁵ Även efter att misslyckandet var ett faktum tycktes Koivisto tro på Nordeks framtid. Under förberedelserna för Kekkonens tal vid riksdagens öppnande lät han påskina att han inte alls betraktade den finländska regeringens beslut som något slutgiltigt; det hade endast skjutits upp till en senare tidpunkt.⁸⁶ Koivisto höll således fast vid Nordek som en självständig nordisk organisation ännu efter att projektet misslyckats.

Problemet med det så kallade nordiska 'egenvärdet' var den springande punkten i den finländska hållningen *vis-à-vis* de skandinaviska förhandlingsparterna. Detta egenvärde ingick visserligen i retoriken hos alla medverkande i Nordek, men parterna tolkade uttrycket på olika sätt. Så talade man i Danmark om ett egenvärde som skulle utveckla en egen dynamik i riktning mot EEC.⁸⁷ Man kan alltså tolka Baunsgaards initiativ så att det redan från början var klart att hans avsikt snarare var att använda den nordiska tullunionen som ett medel för västeuropeisk handelspolitik än att betrakta den som ett mål i sig själv.⁸⁸ I denna anda konstaterade ledarartikeln i *Politiken* i december 1969 att det aldrig varit meningen att Nordek skulle ses "som et mål i sig selv".⁸⁹ I alla fyra i Nordek involverade länder hördes röster som bejakade dess egenvärde, men alla var inte lika tydliga eller lätta att uttyda. Detta fenomen kunde iaktas speciellt sedan de Gaulle avgått sommaren 1969, vilket ledde till en ökad optimism i de nordiska länderna för en vidareutveckling av Nordek.⁹⁰

Från finländsk synvinkel såg man därmed Nordek som ett suveränt nordiskt projekt som inte hade någon som helst förbindelse till andra organisationer (alltså framför allt EEC). Egenvärdet omskrevs som "dess [alltså Nordeks] ställning och betydelse *som en suverän, rent inomnordisk* utvecklingsplan för ett gemensamt samarbete".⁹¹ För Finland framstod Nordek i sin egenskap

⁸⁵ Så Koivisto efter publiceringen av utkastet till avtalet av den 17 juli 1969. Koivisto, *Liikkeen suunta*, s. 222.

⁸⁶ Jfr Suomi, *Taistelu puolueettomuudesta*, s. 359.

⁸⁷ Axel Waldemarsson, 'Norden – finns den?' *Aktuell debatt* 4 (Stockholm 1969), s. 25.

⁸⁸ Osmo Apunen, *Paasikiven-Kekkonen linja* (Helsinki 1977), s. 320.

⁸⁹ *Politiken* 9.12.1969: Før Helsingfors. Nordek må tilpasses den europæiske løsning.

⁹⁰ Marttila, *Nordek-suunnitelma*, s. 76.

⁹¹ "Suomessa Nordek suunnitelmalle keskeiseksi käsitetty ns. itseisarvo, toisin sanoen sen asema ja merkitys *erillisenä, puhtaasti Pohjolan sisäisen yhteistoiminnan kehittämissuunnitelmana*." Pentti Uusivirta, P.M., Valtioneuvoston jäsenille, 29.5.1970 (kursivering i originalet) Nordek, 58 H, UM. Den kontrasterande inställningen till Nordeks nordiska egenvärde i syn-

av en självständig nordisk organisation utan någon som helst förbindelse till EEC som den enda möjligheten till ett fullt deltagande; som redan nämnts utgjorde Skandek inget realistiskt alternativ. Enligt Koivistos uppfattning fanns det färre meningsskiljaktigheter om Nordeks egenvärde än om dess värde som instrument:

I diskussionen, som berör frågan om huruvida det nordiska samarbetet skall utvecklas till att ha ett egenvärde, finns det inga meningsskiljaktigheter. Däremot är det inte lika lätt att enas i frågan om projektet har ett värde i sin egenskap av medel. Vi har upprepade gånger poängterat att det inte ska ses som ett verktyg, ett medel eller instrument med vars hjälp vi ska komma in i EEC. Men även för oss kan det bli ett instrument med vars hjälp vi kan anpassa oss till de förändringar på marknaden som vi ju i varje fall måste ställa in oss på.⁹²

Fastän Finland hade ett uttalat intresse av en handelspolitisk anknytning till Västeuropa var ett medlemskap i EEC eller aktiviteter på områden som gick utöver det ekonomiska inte förenliga med neutralitetspolitiken eller sovjetledningens EEC-kritiska hållning. De finländska aktiviteterna vad gällde Nordek måste alltså inriktas på en nordisk integrationslösning som minskade de tre andra ländernas behov att närma sig EEC.⁹³ Att Finland i sista stund drog sig ur Nordekprojektet kan med fog till stor del påstås bero på Sovjetunionens hållning, liksom även den starka finländska betoningen av det nordiska egenvärdet. På grund av denna hållning kunde Finland delta i en nordisk ekonomisk gemenskap endast om denna förklarades vara en av EEC oberoende organisation; å andra sidan skulle ett medlemskap i Nordek ha gett Finland en välkommen motvikt till förhållandet till Sovjetunionen.

nerhet mellan Danmark och Finland kan styrkas genom en kvantitativ analys med vilken man undersökte hur ofta ett samband mellan Nordek och den västeuropeiska integrationen togs upp i de nationella argumenten och om dessa var positivt färgade eller ej. Det visar sig då att Nordiska rådets danska medlemmar poängterade Nordeks funktion som länk till EEC, medan i Finlands fall redan antalet EEC-färgade argument var färre än i de övriga involverade länderna. Jfr Kværner Ueland.

⁹² ”Siitä, etteikö pohjoismaisen yhteistyön kehittäminen olisi itseisarvo tai arvo sinänsä tai arvokasta sinänsä, ei vallitse mitään erimielisyyttä. Sen sijaan kysymykseen, onko hankkeella myös välinearvoa, ei voida vastata aivan yhtä yksinkertaisesti. Me olemme korostaneet toistuvasti, ettei tämä hanke ole meille mikään väline, ei mikään keino, ei mikään instrumentti, jonka avulla me tähtäämme EEC:n jäsenyyteen. Mutta meillemkin se voi olla väline, jonka avulla me voimme paremmin sovittautua sellaisiin markkinatilanteen muutoksiin, joihin meidän on joka tapauksessa sovittauduttava.” Mauno Koivisto: Muistio tilanteesta Helsingissä 12–13 joulukuuta 1969 pidetyn pohjoismaisen pääministerikokouksen jälkeen, 23.12.1969, UKK:n vuosikirjat 1969, UKA.

⁹³ Se Hakovirta, 'Odota-ja-katso', s. 424.

Under Nordekförhandlingarnas första fas spelade det nordiska egenvärdet inte någon nämnvärd roll, även om Finland tog upp frågan redan från början vilket gav dess uttalanden en egen färg. Att avböja Baunsgaards initiativ på grund av dess EEC-orientering skulle därtill i inledningsfasen ha lett till att Finland endast kunnat följa Nordekförhandlingarna som utrikespolitisk iakttagare.⁹⁴ Från finländsk sida uppfattades visserligen den uttalade Europaorienteringen i kommissionens preliminära rapport som klart negativ; kontraktstuskastet från sommaren 1969 hade dock fått en för Finland tillfredsställande utformning. I detta förpassades EEC-tanken i bakgrunden till förmån för det nordiska egenvärdet.⁹⁵ Koivisto klarlade dock redan i början av 1969 att ett samarbete med EEC inte kom i fråga från finländsk sida:

Vi har utgått ifrån att vi inte oåterkalleligt vill binda oss vid andra, men vi önskar inte heller binda andra vid oss. Vi har inte eftersträvat medlemskap i EEC och vår positiva inställning i Nordekfrågan innebär inte någon som helst förändring i det avscendet.⁹⁶

Koivistos kritik riktade sig framför allt mot den starka europeiska tonen i den preliminära rapporten – vilket han tillskrev det danska inflytandet – samt mot att ”den samnordiska aktionens egenvärde” försumrades.⁹⁷ På Nordiska rådets session i Stockholm i början av mars 1969 formulerade de finländska talarna med stor tydlighet hur Nordeks suveränitet borde se ut ur finländsk vinkel. Enligt Koivisto måste den hittills relativt lösa konstruktionen få fastare konturer för att projektet skulle kunna anses ha ett egenvärde. Sedan sonderingsarbetet under hösten 1969 tagit ny fart såg man detta som något positivt. Samtidigt fastslogs i ett regeringsbeslut i den så kallade ”aftonskolan” de villkor som skulle uppfyllas för att Finland skulle kunde delta i de framtida förhandlingarna. Redan nu talades det om en form av EEC-förbehåll.⁹⁸

Händelserna i början av december 1969 var när allt kommer omkring mycket mer komplicerade. Det finländska beslutet kan dock även ses som en konsekvent följd av denna strategi: inför risken att äventyra det nordiska

⁹⁴ Jfr H a k o v i r t a, *Puolueettomuus ja integraatiopoliitiikka*, s. 245 ff.

⁹⁵ Se fil.dr Mauno Koivisto: Pohjoismaisesta taloudellisesta yhteistyöstä, 28.1.1972, 21/115, UKA; H a k o v i r t a, *Puolueettomuus ja integraatiopoliitiikka*, s. 249.

⁹⁶ Statsminister [sic] Mauno Koivistos uttalande vid presskonferens i Stockholm 19.1.1969, Nordek, 58 H, UM.

⁹⁷ ”Pohjoismaisen yhteistominnan itseisarvon korostaminen vähäistä”, K o i v i s t o, *Väärää politiikkaa*, s. 57.

⁹⁸ Se Ilta-koulun päätös, 29.10.1969, Nordek, 58 H, UM.

egenvärdet avstod man tills vidare från de slutgiltiga förhandlingarna, vilka skulle ha kunnat leda till grundandet av konkreta Nordekinstitutioner. Efter detta förändrades det nordiska egenvärdets ställning inte nämnvärt i den finländska argumentationen, men mot bakgrunden av EEC-förbehållet från januari 1970 innebar detta strategiskt sett inte längre att förhandlingarna avbröts, utan snarare ansågs vara en hörnsten för ett möjligt förverkligande:

Med tanke på hur konsekvent Finland följt sitt mål att uppriktigt bemöda sig att utveckla ett nordiskt ekonomiskt samarbete och ett egenvärde för Nordek, bör man enligt finländsk förmenande kunna finna en lösning där detta tar sig uttryck, medan man samtidigt kunde slutföra projektet Nordek med ett för Norden och/eller Finland anpassat tempo.⁹⁹

Säkerligen lät talet om det nordiska egenvärdet mer ideologiskt än de pragmatiska politiska tankar som låg bakom och som utgick från den finska neutralitetspolitiken. Denna ståndpunkt kom delvis fram vid den finska riksdagens öppnande i april 1970, där Kekkonen förklarade hur egenvärdet kunde ses mot bakgrunden av Finlands neutralitetspolitiska linje.¹⁰⁰ Man kan emellertid också se frågan om det nordiska egenvärdet – i synnerhet vad gäller slutfasen i Nordekprocessen – som ett medel att upprätthålla det nordiska anseendet. Genom att framhäva den finländska ärligheten, varigenom Nordek reducerades till en isolerad institution för de nordiska länderna, kunde man så att säga samla poäng i nordismens namn till och med om projektet skulle misslyckas (vilket i sådant fall inte kunde skyllas på Finland). Att sådana tankar tidvis var viktigare än de ekonomiska aspekten visar ett på utrikesministeriet utarbetat strategidokument, där man bl. a. skriver:

Om ett misslyckande eller uppskjutande av Nordekplanen genom de andra nordiska ländernas ansökan om EEC-medlemskap eller också om en acceptans av denna plan skulle visa sig vara en hindrande faktor för ett medlemskap i EEC, finns det skäl att fundera över om inte vår positiva inställning i detta läge skulle bevisa ärligheten i de finländska bemödandena om Nordek. Vi bör även beakta att om de andra nordiska ländernas hållning skulle leda till att Nordekprojektet skulle misslyckas eller skjutas upp på obestämd tid, vore det förestående mötet med statsministrarna antagligen det sista tillfället att göra

⁹⁹ ”Ottaen huomioon Suomen johdonmukaisen linjan pohjoismaisen taloudellisen yhteistyön kehittämisspyrkimystensä puhtaudesta ja NORDEKin itseisarvosta Suomen kanalta olisi löydettävä ratkaisumahdollisuus, jossa tämä selvästi tulisi esiin samalla kun NORDEK voitaisiin rakentaa loppuun pohjoismaisessa ja/tai Suomelle soveltuvassa tahdissa.”Pentti Uusivirta, P.M., Menettelytapanäkökohtia neuvottelujen nykyvaiheessa, 10.1.1970, 21/113, UKA.

¹⁰⁰ Valtioapäivät 1970, pöytäkirjat I, istunnot 1–60 (Helsinki 1971), s. 23.

Finlands klart positiva hållning gällande i fråga om den institutionaliserade utvecklingen av det nordiska samarbetet.¹⁰¹

Här visar det sig alltså att de finländska funderingarna inte enbart avsåg att bevara Sovjetunionens förtroende för den finländska neutralitetspolitiken. Man hoppades också att Finland genom att framhäva sin ärliga, ”rent nordiska” hållning skulle kunna göra något för sitt anseende i Norden. I detta sammanhang visade sig Nordeks nordiska egenvärde vara ett lämpligt instrument. Kekkonen, som redan på ett tidigt stadium och även senare ett flertal gånger visat sig stå tvivlande inför chanserna att förverkliga projektet Nordek – åtminstone som paketlösning i hela dess omfång¹⁰² hade ett uttalat intresse att ge Danmark och Norge skulden för ett möjligt misslyckande.¹⁰³ Därtill var han mycket orolig för att en möjlig finländsk isolering (t.ex. genom Skandek-lösningen) skulle driva även Sverige i armarna på EEC, allra helst som hans håg stod till ett bilateralt ekonomiskt samarbete med Sverige.¹⁰⁴

Återigen upprepades det som hänt ett årtionde tidigare: När det redan var klart att de tre skandinaviska länderna var på väg in i EFTA försökte Finland – genom att förklara sig berett att medverka i grundandet av en nordisk tullunion – påverka förhandlingsparterna genom att påskina att man tillmätte det nordiska alternativet en allt större vikt. Man utgick på finländskt håll

¹⁰¹ ”Koska toisten pohjoismaiden EEC-liittymispyrkimyksistä johtuva Nordek-suunnitelman kaataminen tai lykkääminen osittaisi kääntäen tämän suunnitelman hyväksymisen olevan EEC-hen liittymistä ehkäisevä tekijä, olisi syytä harkita, eikö meidän myönteinen asennoitumisemme tässä tilanteessa osoittaisi ulkomaille Suomen Nordek-pyrkimysten puhtautta. On myös huomauttava, että mikäli muiden pohjoismaiden asenne johtaisi käsillä olevan Nordekhankkeen kaatumiseen tai lykkäämiseen epämääräiseksi ajaksi, saattaa edessä oleva pääministerikokous edustaa viimeistä tilaisuutta esittää Suomen selvä myönteinen asenne pohjoismaisen yhteistyön institutionalisoitun kehittämiseen.” Pentti Uusivirta, P.M., Nordek-kysymyksen jatkokäsittelystä, 15.9.1969, Nordek, 58 H, UM.

¹⁰² Se Suomi (toim.), *Urho Kekkosen päiväkirjat 3*, dagboksanteckningar av den 12.2.1969 (s. 31 f.), 13.5.1969 (s. 47), 19.5.1969 (s. 48), 29.5.1969 (s. 50), 1.12.1969 (s. 70 f.), 29.12.1969 (s. 77).

¹⁰³ *Ibid.*, dagboksanteckningarna av 10.5.1969 (s. 46) och 29.12.1969 (s. 77). I det senare skriver Kekkonen: ”Nu kan jag börja ta det lugnt vad Nordek beträffar. Jag tror inte att den kommer att realiseras, men det är inte vårt fel.” (”Nyt alan olla levollinen Nordekin suhteen. En usko, että se toteutuu, mutta vika ei ole meidän.”)

¹⁰⁴ *Ibid.*, dagboksanteckningar av 17.2.1969 (s. 32 ff.) och 10.12.1969 (s. 72 f.); Den senare förtydligar mycket väl hur problematiskt det allmänna läget i Norden var under denna fas i Nordekprocessen.

från att man med Nordek skulle skapa något varaktigt och att det vore ett undantag om någon skulle bryta sig ur denna gemensamma organisation. Möjligheten att mer än ett land skulle lämna Nordek ansåg dock även Kekkonen vara mycket problematiskt:

Det första vi utgår ifrån är att vi vid hanteringen av frågor angående den ekonomiska integrationen är angelägna om att skydda vår neutralitet. Detta innebär att vi inte går med i EEC och inte heller ingår en associering med den. Det är dessutom svårt att tro att Nordek kan upprätthållas om t.ex. Danmark eller Norge går med i EEC efter grundandet av Nordek.¹⁰⁵

Detta betonas i ett av Koivistos uttalanden, där han säger att tanken att Nord-ek skulle finnas till även sedan Danmark och Norge lämnat den och att de övriga länderna skulle upprätthålla densamma är en ren fiktion. Från finländskt håll var man mån om att framhålla att Nordek inte skulle ansluta sig till EEC i samlad trupp. Man skulle inte hindra Danmark och Norge från att lämna Nordek och gå med i EEC förrän resten av Nordek upplöstes. Trots detta menade han att talet om ett nordiskt egenvärde inte bara var ren retorik:

Det var ingen ren retorik, naturligtvis förstod alla när vi sa att det skulle ha ett egenvärde, med det menade vi alltså att det inte fick bli ett steg mot ett EEC-medlemskap. Men till danskarna kunde man inte säga det så, till dem måste man sälja idén med exakt det argumentet. På så sätt hade vi helt motsatta intressen. Man var tvungen att uttrycka sig på ett mycket vagt sätt. [...] Naturligtvis hade vi och i synnerhet jag ett stort behov av att understryka denna nordiska anknytning. För oss var det i huvudsak fråga om att det nordiska samarbetet åtminstone inte tog skada. Och det hade å andra sidan varit bra om det hade lett till ett närmande mellan de nordiska länderna.¹⁰⁶

¹⁰⁵ ”Ensimmäinen lähtökohtamme on se, että me koetamme varjella myös taloudellista integraatiota koskevia asioita käsiteltäessä puolueettomuuttamme. Se merkitsee, että emme liity EEC:hen emmekä assosioidu siihen. On vaikeaa lisäksi uskoa, että voisimme ylläpitää Nord-ekia, jos esim. Tanska ja Norja Nordekin perustamisen jälkeen liittyisivät EEC:hen.” Urho Kekkonen till ambassadör Leo Tuominen (Stockholm), Ekudden 30.12.1969, 21/113, UKA.

¹⁰⁶ ”Ei se ollut pelkkää retoriikkaa, kyllä kaikki ymmärsivät kun me sanoimme että sillä pitäisi olla itseisarvo niin me tarkoitimme sitä ettei se voi olla mikään askel EEC:n jäsenyyteen. Mutta tanskalaisille ei voitu sanoa näin, koska heille piti myydä se juuri tällä argumentilla. Tällä tavalla meidän intressimme olivat päinvastaisia. Jouduttiin hakemaan hyvin ympäripyöryviä lausuntoja. [...] Tottakai meillä ja minulla erityisesti oli erittäin suuri tarve korostaa tätä pohjoismaista yhteyttä. Kyllä meillä oli pääasia ettei ainakaan pohjoismainen yhteistyö kärsisi vahinkoa. Ja tietysti toiseksi olisi ollut hyvä jos tämä olisi vetänyt Pohjoismaat läheisemmäksi toisiaan.” Intervju med Mauno Koivisto av författaren, genomförd 29.8.2001 i Helsingfors. Inspelnings och utskrift i författarens ägo.

Däriigenom förblev de olika parternas tolkning av det nordiska ”egenvärdet” diffus. Trots den säkerligen berättigade förebräelsen att de skandinaviska förhandlingsparterna borde varit medvetna om Finlands inställning i den här frågan, måste man även kritisera den finländska sidan för att den inte gjorde allt den kunde för att genomdriva dess realisering. Detta kan å andra sidan vara motiverat som en önskan att inte skada det nordiska anseendet och samtidigt förhindra att Finland isolerades. Då bristen på kommunikation i detta fall är uppenbar, är det i alla fall inte på sin plats att förebrå regeringarna eller politikerna för att ha agerat oärligt.

I stället bör trots alla motsättningar nordismens ideologiska hegemoni framhävas. Denna dominerade de deltagande ländernas intressedivergens så starkt att det ansågs vara ”politiskt inkorrekt” att ta ställning mot ett enat Norden – åtminstone på det ekonomiska området. Därför talade även danska och norska politiker som hade en klar EEC-orientering om Nordeks egenvärde. Detta gagnade deras målsättning på flera än ett sätt, ty däriigenom kunde de lugna EEC-motståndarna i sitt eget land, bekräfta den nordiska enigheten samt dra ekonomiska fördelar fram till en kommande EEC-utvidgning som man antog låg i en fjärran framtid. Dessutom bör man tänka på att det för de andra nordiska länderna inte alls innebar något förkastligt att se Nordek ”enbart” som ett medel, en mellanetapp, på vägen in i EEC.¹⁰⁷ Från finländsk sida argumenterade man dock för en prioritering av det nordiska egenvärdet, en ståndpunkt som även kom till uttryck i debattlitteraturen när det talades om att ”Nordek återigen visar vilka svårigheter som uppstår inom det nordiska samarbetet, [...] om det inte är autonomt utformat, utan enbart ska underlätta den integration som äger rum i Västeuropa”.¹⁰⁸

I finländsk press tillmättes temat nordiskt egenvärde mycket mindre vikt än frågor om finländsk isolering och nordiskt anseende. Före januari 1970 spelade egenvärdet överhuvudtaget ingen roll i de undersökta tidningarna. Först tillkännagivandet av EEC-förbehållet gav *Suomen Sosialidemokraatti* anledning till bruk av detta argument:

¹⁰⁷ Jfr Jakobson, s. 251 f.

¹⁰⁸ ”[...] taas Nordek osoittaa sen, kuinka pohjoismainen yhteistyö kohtaa vaikeuksia, myös ulkopoliittisia, mikäli sitä ei ole tarkoitettu autonomiseksi, vaan ainoastaan Länsi-Euroopassa tapahtuvan integraation jonkinlaiseksi lievekkeeksi.” Raimo Väyrynen, *EEC ja ulkopoliittika* (Helsingfors 1973), s. 45.

Nordek var ända från början tänkt som en autonom enhet. Utgångspunkten var att Nordek skulle agera som en suverän ekonomisk enhet. Därför uppfattades ett samtidigt medlemskap i Nordek och EEC under förhandlingarna som en faktor som skulle förändra karaktären på hela Nordek och alla planer var riktade på att åstadkomma ett intakt nordiskt ekonomiskt samarbete.¹⁰⁹

Det är anmärkningsvärt att den enda utförligare och positiva bedömningen av det nordiska egenvärdet skulle komma just från det socialdemokratiska partiets tidning. I de finlandssvenska tidningarna, vilka egentligen representerade en starkare nordisk hållning, uttryckte man sig, i de få kommentarer som befattade sig med frågan, snarare pessimistiskt, och man kritiserade regeringen för att den inte hade genomdrivit argumentet egenvärde.¹¹⁰

Sammanfattning

Det finns självklart inget enkelt eller entydigt svar på frågan 'Är Finland ett nordiskt land?' Som *Per Högselius* har visat med Estland som exempel, handlar det i identitetsfrågor om självbilder, men också om andras perceptioner.¹¹¹ En identitetshistorisk undersökning av Nordekprocessen säger en hel del om Finlands ställning bland de nordiska länderna. En undersökning av Finlands relation till Norden är av avgörande betydelse i detta sammanhang. Sedan Finlands nationella identitet profilerades i början av 1800-talet har man befunnit sig i ett ständigt dilemma: pendlandet mellan ett närmande till Norden och en distansering från det. På denna finländska tillhörighet till Norden, som från skandinavisk sida aldrig blivit klart definierad, finns ett flertal exempel i det nordiska samarbetet efter andra världskriget. Finland – paradoxalt nog en del av Norden och ändå något främmande – hamnade alltid på efterkälken i den nordiska integrationsprocessen. Man var hänsynsfull, man visade förståelse och man utvecklade ett visst beteendemönster. Det var antagligen några av skälen till att man var så skeptisk gentemot ett finländskt Nordek-deltagande och varför framför allt Koivisto ansåg det viktigt

¹⁰⁹ "Nordekiahan on suunniteltu alusta alkaen omaksi kokonaisuudeksi. Lähtökohtana on ollut, että Nordek toimii itsenäisenä taloudellisena yksikkönä. Tämän vuoksi Nordekin ja EEC:n samanaikainen jäsenyys on neuvottelujen aikana todettu koko Nordekin luonnetta muuttavaksi tekijäksi ja kaikki suunnitelmat ovat tähänneet ehjän pohjoismaisen taloudellisen yhteistyön aikaansaamiseksi." *Suomen Sosialidemokraatti* 13.1.1970: Selvä peli.

¹¹⁰ *Västra Nyland* 14.1.1970: Klart för Nordek? *Åbo Underrättelser* 25.3.1970: Vad händer sen?

¹¹¹ Per Högselius, 'Estland längtar så in i Norden', *Svenska Dagbladet* 20 november 2003.

att lägga så stark tonvikt på det nordiska i den finländska karaktären och politiken. Å andra sidan höll man sig i bakgrunden under förhandlingarna för att inte framstå som ett problem, vilket tidigare varit fallet. Politiken som gick ut på att ligga lågt skulle säkerställa Finlands deltagande i Nordek-processen och undvika en ekonomisk och politisk isolering. Rädslan för en ekonomisk isolering och farhågan för att det nordiska anseendet skulle skadas kan därvid inte åtskiljas fullständigt.

I Nordeks fall användes – speciellt av statsminister Koivisto – betonandet av Finlands tillhörighet till Norden för utrikespolitiska ändamål, i synnerhet för att bygga upp landets anseende. Detta kan i första hand ses mot bakgrunden av den politiska situationen med en relativt ung regering, statsministerns politiska hållning och bemödande att inte riskera Finlands internationella position vilken konsoliderades allt mer på 1960-talet.

Då ett medlemskap i EEC inte var möjligt på grund av den sovjetiska hållningen (och den motsvarande, anteciperande finländska politiken), hoppades man i början på ”att utvecklingen av det nordiska samarbetet skulle kunna kompensera det som utvanns av den västeuropeiska integrationen som Finland måste avstå från”.¹¹² När man blev varse att i synnerhet danskarna inte var beredda att dra en definitiv gräns mellan Nord- och Västeuropa (då en sådan differentiering *de facto* inte fanns), började Finland steg för steg dra sig ur Nordek. Den finländska Nordekpolitiken har, vilket även visade sig i Koivistos envisa fasthållande vid projektets ”nordiska egenvärde”, i stor utsträckning varit präglad av falska premisser. Realistiskt sett kunde Finland inte längre efter Nordekkrisen 1969 vänta sig fördelar med avseende på sina ekonomiska och integrationspolitiska intressen. Men man gav inte upp utan spelade vidare, tills slutligen – tvärtemot Kekkonens strategi – Finland ändå tilldelades rollen som syndabock.

Men också i Danmark hade man en liknande strategi och där fick Nordek-processen när allt kom omkring ett mycket gynnsamt slut: som initiativtagare till projektet hade man kunnat presentera sin positiva nordiska hållning, och när det europeiska alternativet – mycket tidigare än man trott – lades fram på toppmötet i Haag krävdes bara ett elegant genomförande. Efter det att även Skandekvarianten visat sig vara orealistisk och man kände till det finländska EEC-förbehållet, kunde man inte längre utgå från en realisering av Nordek

¹¹² Osmo Jussila & Seppo Hentilä & Jukka Nevakivi, *Vom Großfürstentum zur Europäischen Union. Politische Geschichte Finnlands seit 1809* (Berlin 1999), s. 335.

utgående från danska målsättningar. Det är möjligt att det inte från början var tänkt att ge Finland rollen som syndabock, men att finländarna tog på sig den passade åtminstone in i den klassiska skandinaviska perceptionen.

Slutet på Nordek sammanföll med Finlands orientering i riktning mot det senare framgångsrikt slutna EEC-frihandelsavtalet. Fastän de finländska politikerna alltså utan tvivel handlade utgående från det egna integrationspolitiska intresset (liksom även Danmark), bemödade de sig om att utåt låta sitt agerande framstå som en symbol för ”nordisk uppriktighet”. Samtidigt fördömde man den ”nordiska örligheten”, som framför allt tillskrevs Danmark.

Finlands ställning som nordiskt land var alltså kluven under förhandlingarna om Nordek. Å ena sidan var det en framgång att Finland ända från början var likvärdigt med de andra skandinaviska länderna. Därigenom kunde man befästa Finlands ställning som ett nordiskt land. Även om detta nordiska anseende skadades när man i sista stund drog sig ur projektet, så etablerade sig Finland genom Nordek ändå definitivt som en fullgod partner i det nordiska samarbetet. Aldrig tidigare hade Finland medverkat så aktivt i ett projekt som rörde nordismen. Å andra sidan väckte den obeslutsamma politiken under Nordeks krisartade slutfas starka tvivel på de finländska politikerna och deras engagemang för nordismens målsättningar, men så här i efterhand överväger i alla fall de positiva aspekterna:¹¹³

Trots att Nordek var en period i det nordiska samarbetet som väckte starka känslor, tycks följderna vara minimala. [...] Under förhandlingarna framgick i alla fall tydligt att Finland har en egen plats i Norden. Därför kan man tillmäta de röster som ifrågasätter Finlands tillhörighet till den nordiska gemenskapen en underordnad betydelse.¹¹⁴

¹¹³ Jfr även Jan Hecker-Stampehl: 'The History of Nordic Co-operation: Success Story or Series of Shipwrecks?', Jan Hecker-Stampehl *et al.* (eds), *Perceptions of Loss, Decline and Doom in the Baltic Sea Area – Untergangsvorstellungen im Ostseeraum, The Baltic Sea Region: Northern Dimensions – European Perspectives 1* (Berlin 2004), s. 261–274.

¹¹⁴ ”Vaikka Nordek oli pahasti tunteita kuohuttanut kappale Pohjoismaiden yhteistyön historiassa näyttivät sen seuraukset kuitenkin olleen minimaalisia. Tosin Nordek jälleen kerran toi esiin maiden välillä vallitsevat poliittiset erot ja perinteellisesti Suomi esiintyi ikäänkuin ’parittomana’. Neuvottelujen aikana kävi kuitenkin selvästi ilmi, että Suomella on oma paikkansa Pohjolassa. Näinollen niitä ääniä, jotka asettavat kyseenalaiseksi Suomen kuulumisen pohjoismaiden yhteisyyteen, voidaan pitää äärimmäisen marginaalisina.” Marttila, *Nordek-suunnitelma*, s. 114.

GRANSKNINGAR

En hörnsten inom franciskanforskningen

Jørgen Nybo Rasmussen, *Die Franziskaner in den nordischen Ländern im Mittelalter*, Franziskanische Forschungen 43. 617 s., även bildbilagor. Edition Coelde, 2002.

Både nordiska kyrkohistoriker och forskare som undersökt franciskanordens historia i medeltidens Europa har haft anledning att vänta på Jørgen Nybo Rasmussens nyligen utkomna verk, ty Rasmussen har undersökt franciskanorden i flera årtionden. Under de gångna åren har han publicerat ett flertal artiklar om de nordiska franciskanernas historia samt bl.a. monografier om Peder Olsen (Ordo Fratrum Minorum, OFM) som historieskrivare (1976) och om Jakob den Danske (OFM) som försvarare av de mexikanska indianerna (1974). Sålunda har Rasmussen haft utmärkta förutsättningar då det gällt att färdigställa undersökningen.

Verkets forskningsobjekt är uppkomsten av kyrkoprovinsen och grundandet av konventen, de nordiska franciskanernas bakgrund, ordens organisation, dess judiciella ställning, ekonomiska problem och fattigdom, kyrko- och konventsbyggnader samt franciskanernas liv och gudstjänst. Trots ämnenas mångsidighet lämnar Rasmussen en mängd intressanta frågor till en planerad fortsättning. I denna andra del är det Rasmussens avsikt att behandla många kulturhistoriskt intressanta teman: minoriternas utbildning och studier, boksamlingar, liturgi och skriftliga verksamhet samt franciskanernas konsthistoria. I den andra delen kommer författaren därtill att behandla franciskanernas reformrörelse i senmedeltidens Dacia och ordens förhållande till det övriga samhället samt ge en helhetsbedömning av minoriternas betydelse i det medeltida Norden.

Rasmussen har arbetat med sin undersökning i ett par årtionden. Detta har även lämnat spår efter sig i den tryckta texten. Sålunda innehåller bibliografin inte just alls de undersökningar om franciskanernas historia som utgivits i Centraleuropa på 1990-talet. Rasmussen omnämner (s. 17) även att han under de senaste tjugo åren har publicerat flera undersökningar om de danska franciskanernas historia. Dessa undersökningar har dock delvis utkommit för 25–40 år sedan.

Den brödraorden som den helige Franciskus av Assisi (död 1226) grundade kom till Danmark omkring år 1230 på Johannes de Plano Carpinos initiativ. Synbarligen hade de kontakter som knutits under Johannes första period som minister (i Teutonia) åren 1228–1230 burit frukt då denne verkade som minister i Saxonia (1232–1239). Inom sju år grundades i Danmark elva konvent, och även de första konventen i Sverige härstammar från denna tid (Visby 1233, Söderköping 1235). Rasmussen gör en intressant iakttagelse beträffande det första grundläggningsskedet. Under denna tid hade den danska kungaätten nära politiska och släktförbindelser till de europeiska härskarätter, vilka var kända för sin välvillighet gentemot franciskanerna. Genom giftermål ingicks förbindelser till såväl den heliga Elisabeth som Agnes av Prag. Både Valdemar den yngre (död 1231) och Valdemar II Sejr (död 1241) hade i sin tur ingått giftermål med en portugisisk prinsessa. Det portugisiska kungahusets kvinnor var betydelsefulla gynnare av franciskanorden. Exempelvis prinsessan Sanchia anslöt sig till klarissorna. Hennes bror Don Pedro förvärvade relikerna efter de bröder som lidit martyrdöden i Coimbra i Marocko. På basis av dessa förbindelser är det inte överraskande att det redan år 1234 inrättade konventet i Slesvig som sitt första hus erhöll en tidigare kungsgård. Även i Sverige och Norge kan man lägga märke till regenternas betydelse för ordens spridande. För Sveriges del var Magnus Birgersson (Ladulås) en central person då det gällde att befrämja orden. Också i Norge grundades de allra första konventen i samarbete med kungamakten.

Det tidigaste skedet kan anses avslutat i och med att Dacia frigjorde sig från provinsen Saxonia före år 1243. Rasmussen anser det inte trovärdigt att Dacia skulle ha grundats i generalkapitlet, vilket tidigare antagits. Däremot kunde grundandet ha förberetts på Stensby möte 1238 där kardinallegaten Vilhelm av Modena var närvarande. Närvarande på mötet i Stensby var, förutom två hertigar, ärkebiskopen och tre biskopar, två till legatens sällskap hörande franciskaner. Rasmussen anser det sannolikt att den ena av dessa bröder, vilka man endast känner förnamnet på, var Englands dåvarande minister och tidigare ministern i Teutonia (1223–1227) och Ungern, Albert av Pisa. I mötet deltog även broder Reinhard, som möjligen är identisk med den Reinhard som senare är känd som minister i provinsen. Provinsen fick dock först med tiden sin slutliga utformning. I begynnelseskedet synes ha ingått även Lybeck och Riga, vilka senare blev kända som delar av provinsen Saxonia. Norge omnämns först år 1257 som hörande till provinsen. Rasmussen betonar den avvikande utvecklingen i jämförelse med grundandet av dominikanernas provins Dacia i dess slutliga form år 1228, medan åter franciskanerprovinsen i fråga om både sitt område och sitt namn först småningom vann hävd. Rasmussen förmodar att namnets anammande skedde långsamt p.g.a. motstånd från svenska och norska franciskaner.

Efter 1200-talets snabba ökning (34 konvent) avstannade ordens tillväxt under 1300-talet på ett förbluffande sätt: under hundra år grundades inte ett enda nytt konvent. På 1400-talet grundades åter 14 nya konvent. Enligt

Rasmussen förklarar de hundra årens tystnad av pesten, agrarkrisen samt inrikes- och utrikespolitiska tvister och krig i Norden. Den fred som Kalmarunionen medförde möjliggjorde en ny utveckling. Till denna tid hänför sig också grundandet av klostren i Viborg, Raumo och Kökar. Rasmussen antar att den svenske provinsialministern Jöns Nilsson (1432–1468) låg bakom grundandet av konventen i Raumo (1440-talet) och på Kökar (1450-talet).

De tidigaste dokumenten rörande klostret i Viborg härstammar från våren och sommaren 1403 (även om konventet möjligen grundats redan ca 1390, se s. 104). I Rom befann sig vid denna tid två finländare, nämligen Clemens, gardian för minoriterna i Viborg, samt Reiner Svensson, kyrkoherde i Äyräpää (FMU 1161). I månadskiftet april-maj uppgjordes i kurian två brev, vilka berör franciskanerna i Viborg. I det första (30 april) utses biskopen i Åbo, domprosten i Uppsala och dekanen i Tallinn till beskyddare (*conservatores*) för och domare över minoriterna i Viborg (FMU 1162). Märkligt är enligt Rasmussen det faktum att provinsens ledning inte överhuvudtaget nämns, varken i detta brev eller i det brev (författat den 9 maj), som utlovar befrielse från hundra dagars botgöring åt dem som är minoriterna behjälpliga i byggandet av kyrkan (FMU 1165). Som stöd för minoriterna i Viborg utses endast representanter för det sekulära prästerskapet. Enligt Rasmussen ligger intern stridigheter inom orden bakom detta. Dessa tvister vid övergången från 1300- till 1400-talet behandlas utförligare i det sjätte kapitlet, som berör ordens organisation.

År 1390 sände ordens generalminister ett brev till bröderna i Dacia. Generalministern befallde att man turvis skulle välja en dansk och en svensk eller norsk minister till ledare för provinsen. Befallningen efterföljdes inte i Dacia där danskarna var i majoritet. Även åren 1398–1405 verkade dansken Anker Christiansen som provinsialminister. Av den anledningen bekräftade påven Bonifacius IX bestämmelsen år 1400. Den som bröt däremot straffades med exkommunikation. Påvens direkta stöd för franciskanerna i Viborg och Clemens Ragwaldsons utnämning till inkvisitor förklarar enligt Rasmussen enbart av de danska minoriternas olydnad mot påvens bestämmelser. I ledningen för minoriterna i Sverige stod under dessa år Magnus Holmgersson, som uppenbarligen i själva verket fungerade som generalministerns vikarie. Vägran att åtyda påvens befallning förklarar i sin tur av den av schismen föranledda oklara kyrkliga situationen. En vändning till det bättre skedde först år 1424 på konciliet i Stockholm. Under hela senmedeltiden äventyrades emellertid provinsens enhet av separatistiska strävanden.

Bokens femte kapitel, *Die nordischen Franziskaner*, behandlar brödrskapets medlemsstruktur. Föremål för analys är omkring 725 till namnet kända bröders (uppskattningsvis 10 % av alla medlemmar) geografiska och ”nationella” fördelning (Rasmussens ”Nationalität” är, projicerat på medeltiden, ett ganska problematiskt begrepp) samt ståndsbakgrund under olika tider (åren 1232–1578). Den geografiska fördelningen förvrängs tydligt av det faktum

att hälften av namnen härstammar från tre källor: den danske Peder Olsens krönika samt Visbys och Stockholms diaries. Sålunda torde de norska och finländska minoriteternas andel bli mindre än vad den i verkligheten är. Efter det inledande skedet är det närmast konventet i Visby (i mindre grad även i Stockholm, Linköping och Bergen) som ger en internationell bild av sig själv genom sina tyska namn. På basis av sina binamn härstammar en del av dessa från Baltikum. Observantrörelsen medförde i sin tur att även nederländska bröder ankom till Danmark. Allt som allt utgjorde dock utländska element antalsmässigt endast en obetydlig del av bröderna. I regel var munkarna hemma från samma land där de verkade. I allmänhet präglas dock bilden av de medeltida franciskanerna i litteraturen av vittberesta bröder. De mest kända är Salimbene de Adam och Johannes de Plano Carpini vilken färdats bland mongolerna. Franciskanernas vardag i Dacia synes i betydligt högre grad vara präglad av permanent bofasthet.

Utgående från namnet kan man bara rörande ett fåtal bröder bilda sig en uppfattning om deras ståndsbakgrund. Den överlägset största delen verkar ha borgar- eller allmogebakgrund. Detta avslöjas av binamnen eller patronymerna. Sålunda omnämner FMU 2070 att den framlidne gardianen Johannes varit son till en kopparslagare. Viktigare än kvantitativa andelar är att förmärka att orden bevisligen hade både kungligheter och bönder som medlemmar.

Temat för det sjätte huvudkapitlet är organisatoriska frågor. En källkritisk granskning av det bevarade materialet avslöjar att ministerförteckningarna är kompletta. Beträffande konventualerna känner man till hela 186 provinsialkapitelmöten. Därtill kommer de danska observanternas 38 kapitel. Enligt Rasmussen innebar redan anordnandet av provinsialmöten en betydande ansträngning i provinsen, som till sin areal var den mest omfattande i Europa. Från t.ex. Viborg i Finland var det hela 1 200 km till Ribe i Danmark. Tyvärr har endast få uppgifter om kapitlens beslut bevarats. Enligt bevarade källuppgifter fattade kapitlet de viktigaste besluten i provinsen, t.ex. angående grundande av nya kustodier och konvent samt i reformfrågor.

Undersökningens internationellt sett kanske mest intressant del berör franciskanernas ekonomiska ställning, som behandlas i verkets mest omfattande, åttonde kapitel (s. 263–433). På senaste tid har denna tematik varit mycket aktuell, t.ex. inom tysk forskning. Från och med 1200-talet tvistade man inom orden om frågor angående Franciskus stränga fattigdomskrav. Frågor i anslutning till franciskanordens förmögenhet är fortfarande betydelsefulla för franciskanernas självförståelse. Därför är ämnesområdet ännu i dag känsligt också för forskare bundna till orden, liksom redan för de personer som nedskrev Franciskus tidiga hagiografier.

Rasmussens centrala källa är de ca 650 medeltida testamenten som bevarats i Norden. Av de kända donatorerna tillhörde 18 % det andligaståndet, 41 % adeln och 31 % borgerskapet. För adelns del är kvinnornas stora andel anmärkningsvärd: 45 % av de adliga donatorerna var kvinnor. Inom borger-

skapet framträder mycket starkt bland donatorerna den del av borgerskapet som hade tysk bakgrund. Till och över hälften av donatorerna inom borgerskapet var lybeckare.

Donationerna bröt på många sätt mot franciskanordens regel. Trots att *Regula bullata* c. 4–5 kategoriskt förbjuder emottagande av pengar, utgjorde penninggåvorna hälften av alla kända, till franciskanerna riktade donationer. Kravet på kollektiv fattigdom stod i strid mot franciskanernas jordägande också i Raumo, i Viborg och på Kökar. Man tvingades – enligt Rasmussen – uppge idealet om en gränslös fattigdom p.g.a. den kalla och karga naturen, trots att jordägandet och de arrendeinkomster som man därigenom fick stred mot ordensregeln.

Enligt Rasmussen levde även de nordiska gråbröderna från början till slut som fattiga tiggarmunkar, trots alla sina mänskliga svagheter och vissa betänkliga kompromisser ("...*die nordischen Graubrüder aller menschlichen Schwäche und einigen bedenklichen Kompromissen zum Trotz grundsätzlich auch hier als arme Bettelbrüder vom Anfang bis zum Ende lebten*"), och oaktat en ganska smidig tolkning av ordensregeln och en anpassning till tidens ekonomiska liv, speciellt i det svenska riket. Alla nuvarande franciskaner skulle dock knappast förhålla sig lika liberalt till svenskarnas regeltolkning.

Rasmussens inställning till levnadssättet härstades är mycket förstående: fastän minoriterna ägde förmögenhet, följde de dock den anspråklösa livsstil som ordensregeln förutsatte. Författaren vill helt tydligt vederlägga antikatolicismens negativa stereotypier angående det kyrkliga livet, vilka följde på reformationen. Han skriver t.o.m. om "den andliga järnridån" ("*der geistige eiserne Vorhang*"), som länge avskilde de nordiska länderna från det övriga Europa.

Bokens omfattande person- och ortsnamnsregister, som uppgår till nästan 50 sidor, fyller utmärkt sin uppgift och underlättar dess användning som uppslagsverk.

Såväl forskare, vilka specialiserat sig på franciskanordens historia, som de som undersöker medeltidens kulturhistoria i allmänhet, inväntar den planerade andra delen. *Die Franziskaner in den nordischen Ländern im Mittelalter* är redan nu ett betydande arbete med tanke på forskningen om hela tiggardens historia, då boken inom samma pärmar samlat resultatet av flera decenniers forskning.

Mikko Piippo

Kloka män och skälmar i den medeltida kyrkans tjänst

Jussi Hanska & Kirsi Salonen, *Kirkko, kuri ja koulutus. Hengellisen säädyn moraalihistoria myöhäiskeskiajalla*. (Kyrka, tukt och utbildning. Det andliga ståndets moralthistoria under senmedeltiden). 252 s., Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 968, SKS, Helsinki 2004.

Historieforskarna Jussi Hanska och Kirsi Salonen är experter på de medeltida arkiven i Vatikanen. I sina tidigare publikationer har de visat sin förmåga att undersöka och beskriva de medeltida kyrkotjänarnas liv och förhållanden på ett mångsidigt och sakkunnigt sätt. Denna gång har de förenat sina krafter i undersökningen *Kirkko, kuri ja koulutus*.

Hanskas och Salonens samutgåva behandlar det andliga ståndets, d.v.s. prästerskapets och klosterinwånarnas moralthistoria i senmedeltidens Europa. Boken koncentrerar sig på två specialteman: prästerskapets bildning samt klosterlivet. Dessa teman granskas sådana de framträder i penitentiariatkivens ljus.

Penitentiariatarkivet var ett påvligt arkiv, som beviljade absolution för särskilt graverande brott mot den kanoniska rätten. De lokala prästerna, biskoparna och ärkebiskoparna kunde ge syndernas förlåtelse för vardagliga, smärre förseelser. Fall som berörde äktenskapsbrott, giftermål mellan nära släktingar, brott mot klosterreglerna, utomäktenskapliga barns ställning och dråp på en kyrkans tjänare var dock i allmänhet så grova att de måste föras ända till Rom, för behandling i de påvliga ämbetsverken.

Under århundradenas lopp har många, även gripande och brokiga livsöden sammanförts i arkivet. En stor del av de petitioner som samlats i penitentiariatet ansluter sig sålunda till det andliga ståndet: de beskriver människor som låtit sig förledas till brott och synd, men även kyrkans tjänare vilka blivit offer för brott.

Hanska och Salonen företräder en s.k. revisionistisk historietolkning, som letar efter ett mångsidigare perspektiv på kyrkans historia. Avsikten är emellertid inte att sopa problem inom det kyrkliga livet under mattan, utan att diskutera dem i ljuset av penitentiariatmaterialet. Boken berättar sålunda om personer som förfallit till brott och om präster, nunnor och munkar i tävlan på fromhetens väg.

I början av verket behandlar författarna arkivmaterialet och dess uppkomst. Därefter dryftar de prästerskapets roll som folkbildare. Efter detta fästes uppmärksamheten på de källor som behandlar klosterlivet, och allra sist – för att citera författarnas egen rubrik – ges det medeltida andliga ståndets syndernas förlåtelse.

Inom forskningen och bland den stora allmänheten upprepas fortfarande uppfattningen att församlingarnas själavård under medeltiden var obefintlig,

emedan de obildade prästerna inte i sin okunnighet kunde förmedla trossatser till sin församling. Klosterfolket har å sin sida beskrivits som girigt och omoraliskt. Speciellt inom de protestantiska ländernas historieskrivning lever tanken att reformationen var en följd av den katolska kyrkans moraliska förfall. Även inom de katolska ländernas historieskrivning förekommer starka antiklerikala toner, vilka har påverkat tolkningarna.

Salonen och Hanska kritiserar dessa uppfattningar. Såsom de påpekar kan församlingsprästerskapets bildning bedömas utgående från många olika kriterier. Om forskaren förutsätter dagens bildningsnivå av den medeltida kyrkans tjänare, så fanns det inte många lärda inom det andliga ståndet. Om man däremot som kriterium använder det faktum att församlingsmedlemmarna och de samtida själva godkände sina präster, verkar det som om många församlingar hade alldeles dugliga själaherdar.

Vad kyrkotjänarnas moral anbelangar är det tydligt att man inte alltid iakttog celibatet; å andra sidan var kravet på celibat inte ovillkorligt vid de lägsta prästvigningarna. I penitentiariatmaterialet finner man personer vars far varit präst eller munk, och ibland omnämns även en nunna som mor. Dyliga personer, liksom utomäktenskapliga barn, måste anhålla om dispens för sin börd, ifall de önskade handha vissa kyrkliga uppgifter.

I penitentiariatet finns tiotusentals dyliga petitioner, vilka emellertid blott representerar en liten procent av tidsskedets befolkning. Det är alltså i högsta grad fråga om undantagsfall, vilka inträffat på olika håll i Europa under en lång tid. Ett dyligt material är svårkontrollerat, och det är arbetsamt att utgående från det göra sammanfattande tolkningar. Detta utgör en av bokens utmaningar, och författarna hänvisar också på flera ställen till att tilläggforskning behövs både beträffande penitentiariatmaterialet och det europeiska medeltida andliga livet.

En annan utmaning är det av författarna konstaterade faktum att undersökningens mest centrala källmaterial behandlar undantag och överträdelser. Penitentiariatmaterialet bevisar uttryckligen att klosterinvånarna bröt mot den kanoniska lagens bestämmelser, även om det var fråga om en minoritet inom det andliga ståndet. Boken lyfter fram flera fall som även förstärker fördomarna mot det medeltida andliga ståndet. I vissa fall verkar det som om man utgående från de använda källorna helt befogat kunnat dra ännu negativare slutsatser än dem som författarna kommit till.

Å andra sidan bevisar många petitioner att de regler som gällde det andliga ståndets liv inte förblev döda bokstäver. Klosterinvånarna sände petitioner till penitentiariatet, i vilka de, hänvisande till sjukdom, bad om befrielse från klosterlivets dagliga plikter. Andra åter bad om tillstånd att avlägsna sig från klostret för en kort tid, för att sköta samfundets ekonomiska angelägenheter. Ifall klosterreglerna skulle ha varit betydelselösa skulle nunnorna och munkarna knappast ha gjort sig besväret att sända dyliga petitioner till de byråkratiska centrala ämbetsverken i Rom. En del av förseelserna får åter sin naturliga förklaring. Såsom den förrymde munken Nanne Kärulings fall

visar, kunde en klosterinvånare bryta sitt löfte av den anledningen att han ursprungligen tvingats in under klostrets hägn.

Alla som skrivit en sampublication vet att ett bokprojekt med flera författare har särskilda utmaningar. Därför hänförs läsaren av den smidighet med vilken författarna har lyckats överlappa varandras kunskap och förena sitt skrivsätt samt även förklara de påvliga ämbetsverkens byråkrati. Den revisionistiska synvinkeln försvarar också sin plats: det är hög tid att förkasta den moraliserande inställningen gentemot den medeltida kyrkans tjänare.

Bokens perspektiv är i första hand allmäneuropeiskt, men i enlighet med ett allt allmännare synsätt förstås Finland som en del av det medeltida Europa. Ur penitentiariatämbetsverkets arkivkällor har man funnit ny kunskap även för personer intresserade av Finlands medeltida historia – t.ex. uppgifter om finländska orglar, om den i landet härjande pesten samt om invånarna i Nådendals birgittinerkloster och deras ömsesidiga relationer. För graduskribenter och forskare erbjuder undersökningen tips om vad som ännu är outrett. Den utgör även en mjuk inledning till de påvliga arkivens byråkrati och till de medeltida andliga ordnarna.

Sammanfattningsvis är undersökningen utan tvivel en viktig och intressant skriven vetenskaplig framställning, vars brokiga exempel säkert fånglar även den allmänhet som intresserar sig för historia. Samtidigt som författarna behandlar medeltida människors livsöde, påminner de även om att epokens människor levde, älskade, hatade, intrigerade och offrade sig. De människöden som tillvaratagits i penitentiariatarkivet öppnar nya perspektiv på den medeltida människans vardag och kultur, och det är mödan värt att bekanta sig med dessa arkivskatter.

Anu Lahtinen

Företagsledarna som patroner och politiker

Petri Karonen, *Patruunat ja poliitikot. Yritysohjatjat taloudellisina ja poliittisina toimijoina 1600–1920*, 373 s., Historiallisia tutkimuksia 217. SKS 2004.

Petri Karonen har i sin bok, *Patruunat ja poliitikot. Yritysohjatjat taloudellisina ja poliittisina toimijoina 1600–1920*, tagit itu med en stor och krävande uppgift, nämligen att studera företagsledare och företagsledning i Finland i ett mycket långt tidsperspektiv. Han koncentrerar sig på århundradena före det egentliga industriella genombrottet, även om han också kommer in på de stora förändringar som ägde rum i det finländska näringslivet i slutet av 1800- och början av 1900-talet. Karonen analyserar med hjälp av moderna begrepp ur den företagsekonomiska och samhällsvetenskapliga teoribildningen gängna seklers företagare och företagsledare och deras verksamhet. Det är ambitiöst att våga sig på att studera företagare och företagsledare över en så lång period, men slutresultatet är en mycket gedigen och intressant bok.

Ett av Karonens främsta syften i boken är att studera företagarnas och företagsledarnas aktivitet både i företaget och i samhället. Detta syfte har också påverkat hans urval av företagsledare: kriterierna för att tas med var att företagsledarna hade sysslat med företagarkerksamhet som sin huvudsyssla, hade haft lokala förtroendeuppdrag och hade varit politiskt aktiva. Detta lämnar visserligen flera viktiga företagare och företagsledare, speciellt i slutet av 1800-talet, utanför undersökningen, men samtidigt är kriterierna påkallade eftersom en av avsikterna är att studera företagarna som politiska aktörer. Karonens utgångspunkt är nämligen att företagsledarna och företagarna ända fram till slutet av 1800-talet inte kunde agera utan statsmakten och dess tjänster och krav på gentjänster. Detta gällde speciellt under merkantilismen, då en stor del av företagsledarens arbete gick ut på att skaffa sig näringstillstånd, monopol och dylikt.

Även om vissa viktiga grupper av företagsledare faller utanför Karonens urval, är det sannolikt att hans urval av företagsledare/företagare är minst lika bra som något annat och att resultaten han presenterar knappast skulle ha förändrats om han valt en annan grupp. Att göra ett urval av så pass diffusa grupper som "företagare" (*yrittäjä*) och "företagsledare" (*johtajalyritysohjatja*) är vanskligt, något som undertecknad är välbekant med från egen forskning. Karonen kunde emellertid med fördel dröja kvar litet längre vid begreppen "företagare" och "företagsledare". Dessa svårdefinierade begrepp har givit upphov till en omfattande litteratur. Med hjälp av sitt mycket intressanta och speciella empiriska material, bestående av företagare från flera århundraden, skulle Karonen sannolikt ha kunnat bidra med nya infallsvinklar till denna diskussion. Han kunde dessutom ha problematiserat mera ingående huruvida man överhuvudtaget kan tala om företagsledare under de äldre tidsperioderna. "Företagare" är klart ett användbart begrepp, eftersom alla personer i hans population även

var ägare i företaget. Han använder dessutom tidvis andra begrepp, t.ex. ”handelsborgare” för företagarna under 1600-talet, vilket är välmotiverat.

Karonen behandlar i relativt ringa utsträckning företagarna som grupp. En orsak är att det varit svårt att få fram tillförlitliga personuppgifter, speciellt för företagsledare från äldre tidsperioder. Den viktigaste orsaken är emellertid att hans främsta syfte varit att studera företagsledningens strategier och verksamhet. ”Vad gjorde företagsledarna och i vilken kontext?” är bokens huvudfråga. Här ligger också klart dess främsta förtjänst, eftersom man ännu idag vet mycket litet om vad företagsledarna egentligen gör, och gjorde, i sin uppgift som företagsledare. Karonen säger själv att han eftersträvar en helhetsbild av företagsledning och företagsledarskap i Finland (*”kokonaisvaltaista kuvaa yritysjohdammisesta Suomessa”*, s. 31). Ett problem i boken är emellertid att infallsvinklarna tidvis varit så många att helhetsbilden blir lidande och generaliseringar svåra att göra. En större fokusering på vissa specifika frågor, istället för den snarast omöjliga uppgiften att skapa en helhetsbild av företagsledningen i Finland under 300 år, skulle sannolikt ha möjliggjort en större systematik. Tidvis är också detaljrikedomen så stor att de långa linjerna drunknar i detaljerna.

När jag först tog boken i min hand var jag faktiskt också tveksam till den långa undersökningsperioden, men Karonen hanterar faktiskt det långa perspektivet mycket bra. Han kunde visserligen eventuellt ha avslutat studien redan vid 1870-talet. Perioden 1870–1920 får nämligen rätt litet utrymme i boken och blir relativt ytligt behandlad. Å andra sidan var det, som han också själv påpekar, inte så stor skillnad på de ”pre-industriella” företagsledarna och på brobyggarna till de moderna professionella företagsledarna som framträdde på 1900-talet. Den enda företagsledaren i Karonens material som faktiskt hade en ny inställning till företagets uppgifter och till dess ledning var Kymmene Ab:s Rudolf Elving. Därför utgör den något tunna behandlingen av perioden 1870–1920 egentligen en ganska god och naturlig avrundning på den empiriska delen av boken.

Bokens största förtjänst är emellertid studierna av de äldre tiderna: Karonen är klart mest hemmastadd i 1700-talets och det tidiga 1800-talets företagerverksamhet och det är också här boken har mest att erbjuda. Karonen presenterar här genuint nya insikter i företagarnas verksamhet, och frågor om diversifiering, risktagning och strategiernas betydelse för företagsverksamhetens lönsamhet och fortbestånd behandlas ingående och trovärdigt. Studierna av 1600-talet företagare är också relativt knapphändig, vilket naturligtvis främst beror på bristen på material.

Karonens text blir speciellt intressant när han analyserar sina aktörers politiska och samhällsrelaterade agerande, i syfte att befrämja sina egna, sitt stånd, de lokala och de allmänna intressena. Karonen utgår från *rent seeking*-begreppet, och studerar i vilken utsträckning den samhällsrelaterade och politiska aktiviteten utnyttjades för att befrämja företagarens egna intressen och hur t.ex. lantdagen var ett instrument både för att sköta privata ärenden och för

att skaffa sig information. Samtidigt visar Karonen att det allmänna bästa och egenintresset inte alltid stod i motsatsförhållande. Företagarna var ofta de första att driva reformer som både de själva, men också samhället i stort drog nytta av. Många företagsledare förblev emellertid passiva medlemmar av sitt stånd. De mest framgångsrika företagsledarna var inte heller alltid de aktivaste i politiska sammanhang, medan de politiskt aktivaste inte alltid var så framgångsrika.

Summa summarum: Petri Karonen har skrivit en intressant och djuplodande bok kring företagsledare och företagare i Finland under 300 år. Boken skulle emellertid ha mått bra av en större fokusering på vissa teman och en något minskad detaljrikedom. Karonens bok baserar sig nämligen på ett mycket omfattande källmaterial, och vid sidan av en stor detaljrikedom i texten är notapparaten ymnig. Detta gör att boken tidvis är tungläst, speciellt som kommentarerna i de omfattande noterna sällan för med sig något väsentligt med tanke på huvudtemat. Trots att Karonens källförteckning är lång och han i bokens inledningskapitel refererar till internationell forskning, sätter han egentligen inte in sin egen forskning i den forskningstradition om företagsledare som finns. Han menar i inledningskapitlet att företagsledare i historisk forskning rönt liten uppmärksamhet och att man i de studier som finns inte satt in företagsledarna i en bredare kontext. Även om det onekligen är tunnslätt på detta område – och därför är Karonens bok mycket välkommen – finns det dock en del akademisk historisk forskning på området även i Finland, t.ex. *Per Schybergs* studier av tidiga entreprenörer inom finsk industri och *Susanna Fellmans* avhandling om företagsledningens professionalisering på 1900-talet. Dessa verk finns nog med i litteraturförteckningen, och tidvis hänvisar Karonen i en fotnot till någon detaljuppgift från dem, men han förbiser dessa och vissa andra studier då han går igenom forskningsläget. Han refererar också sällan till den internationella diskussionen i den empiriska analysen. Karonen kunde i inledningen mera ingående ha diskuterat och debatterat med den tidigare forskningen. Förutom att påståendet att företagsledare inte i nämnvärd utsträckning blivit föremål för systematisk historisk forskning kan anses som felaktigt, gör Karonen sig själv en björntjänst. Genom att lyfta fram tidigare forskning och diskutera kring de infallsvinklar forskarna haft, klargörs nämligen samtidigt syftet med den egna forskningen samt dess bidrag till forskningsområdet.

Vissa intressanta fenomen skulle Karonen även ha kunnat behandla utförligare. T.ex. mångsyssleri var typiskt för företagarna under merkantilismen, medan liberaliseringen av näringsverksamheten och industrialiseringen under andra hälften av 1800-talet ledde till större specialisering. Sambandet mellan förändringar i marknadsförutsättningarna och en ökad specialisering skulle ha varit värt en mera ingående analys, där bl.a. paralleller till de senaste decenniernas utveckling från diversifieringsstrategier mot satsningar på kärnkompetens sannolikt kunde ha observerats.

Städer, gränser, regioner

Niels Kayser Nielsen, *Steder i Europa – omstridte byer, grænser og regioner*, 305 s., Aarhus Universitetsforlag, Aarhus 2005.

Den mycket produktive danske kulturforskaren Niels Kayser Nielsen har under de senaste decennierna berikat den nordiska kulturforskningen med ett otal monografier, artikelsamlingar och artiklar. Ett av hans senaste (2005) bidrag till kulturforskningen är en essäsamling kring temat städer, gränser och regioner i Nordeuropa.¹ Boken innehåller, förutom ett förord, tretton kulturhistoriska eller etnografiska artiklar i ämnet samt en kort efterskrift. En av artiklarna, "Nationalismens rumsdimension eller om at huske med kroppen", har tidigare ingått i *Historisk Tidsskrift för Finland* (nr 3/2003) i svensk översättning.² Boken är utgiven av Aarhus Universitetsforlag och tryckt på Narayana Press i Gylling. Layouten är enkel och konstlad, och för pärmdesignen, avbildande Akseli Gallen-Kallelas berömda målning "Kullervos förbannelse" från 1899, ansvarar Jørgen Sparre. Källhänvisningar i form av noter saknas, men förteckningen över använda referenser i slutet av boken är fyllig och täckande.

I många fall är texten på pärmens baksida, som presenterar innehållet i en bok, rätt intetsägande. Men denna gång är karakteristiken av innehållet i pärmtextens sista stycke helt adekvat: "I jagten på Europas identitet krydser bogen mellem historie og etnologi ved at opsøge grænseegne og byer med kulturel flerstemmighed rundt om i Europa; fra Transsylvanien og Vilnius over Vestjylland til Finland." Niels Kayser Nielsen förenar historia och etnologi, och hans forskning kan med fog karakteriseras som åtminstone multidisciplinär, men i en del artiklar blir greppet rent av interdisciplinärt.

Niels Kayser Nielsen inleder sin bok med ett teoretiskt kapitel "Steder – materialitet og betydningsrum", där han bl.a. pekar på möjligheterna till gränsöverskridande forskning inom det vida forskningsfält som inbegriper historia, etnologi, fenomenologi och sociologi. Därefter följer en avdelning med fyra kapitel, där författaren under rubriken "Omstridte steder" fokuserar på frågan om ett konfliktfyllt kulturarv i Vilnius (Litauen), Przemysl (Polen), Cluj (Rumänien) och Viborg (Ryssland). Följande avdelning behandlar gränsproblematiken. Denna sektion inleds också med ett teoretiskt kapitel "Grænseområder – teoretiske bemærkninger", som följs av en artikel om två nordiska gränser, den öppna, mjuka mellan Danmark och Tyskland och den slutna, hårda mellan Finland och Ryssland. Artikeln "Bemægtigede steder – ekspropriationen af eventyrets land i Vestjylland" är en fallstudie på lokal- och regionalnivå om expropriation av ett landområde på 1960-talet.

¹ Läsaren uppmärksammas på att ordet "sted" i bokens rubrik på danska betyder ställe, ort eller plats. Det svenska ordet för stad är ju på danska "by".

² Artikeln belönades nyligen av Historiska föreningen med Gösta Mickwitz-pris.

De fyra avslutande kapitlen har alla sin utgångspunkt i olika tolkningar av platser och stadsbegreppet i form av framför allt rumsliga och kroppsliga dimensioner, men också regionala rättigheter i ljuset av nationell och övernationell EU-lagstiftning. Bokens efterskrift "Hjemme på Klitten?" utgör en mycket personlig betraktelse över det lokala sommargästlivet på Holmslands Klit, med utgångspunkt i det faktum att allt flera nordbor i dag lever sitt liv på minst två platser, i det varma Sydeuropa om vintrarna och hemma i Norden om somrarna.

I sitt teoretiserande inledande kapitel anknäver Niels Kayser Nielsen till forskare, ofta etnologer, som intresserat sig för rums- och platsbegreppet inom humanvetenskaperna, bl.a. Yi-Fu Tuan, Edward Relph, James Clifford, Tim Cresswell och Edward Casey. Bland nordiska forskare kan Sune Åkerman, Bjarne Stoklund, Barbro Blehr, Lars Jönnes och Lars Olof Larsson nämnas. I Finland har den urbana stadskulturens gränser blivit föremål för intresse främst bland etnologer, i t.ex. Anna-Maria Åströms forskning. De flesta fackhistorikerna har dock nöjt sig med att metodologiskt använda rumsdimensionen blott i avgränsandet av studieobjektet, såsom t.ex. Fernand Braudel eller Emmanuel Le Roy Ladurie. Platsens betydelse för individens och gruppens identitetsutveckling och identifikation har undersökts av bl.a. Jonas Frykman, Anne Eriksen, Anne Bergman och Geir Knudsen. Niels Kayser Nielsen pekar själv på tre typer av uppmärksamhet på rum och plats. Den första, som kan dateras till nationalismens tid, är föreställningen om att det inom nationens gränser finns en mest inkarnerad region eller plats, t.ex. Dalarna i Sverige eller Koli i Finland. Den andra, av nyare härkomst, är föreställningen om att det på bägge sidor om den nationella gränsen finns en bestämd region, som inbegrips i den gemensamt präglade kulturen, t.ex. Tornedalsområdet för finnarna. Slutligen finns det, enligt Kayser Nielsen, en tredje rumsdimension, som i dag utgör ett slags brännpunkt, nämligen platser och orter vilka anses utgöra huvudplatser för det nationella kulturarvet oberoende av var de befinner sig, t.ex. Karelen för finnarna eller Kosovo för serberna.

I artikeln "Kulturarv og stedsfornemmelse" diskuterar författaren med hänvisning till exempelvis Ulf Zanders forskning det existentiella bruket av historien. Insikten att människan är delaktig i en större gemenskap och att hennes liv ingår i ett större sammanhang kräver en stark och levande tradition. Historien är, anser Kayser Nielsen, ett kulturarv bestående av pågående dynamiska och kontinuerliga processer. Individerna blir som mottagare av historieproducenternas produkter även själv historieskapande, t.ex. när man vallfärdar till historiska minnesmärken som Himmelbjerget, Dybbøl, Koli eller Verdun. Dessa besök, ett led i en process som kallas reflexiv nostalgi, tjänar till att bevara ifrågasvarande platser som kulturarv.

De påföljande fyra fallstudierna rörande omstridda platser i Europas historia – städerna Vilnius, Przemysl, Cluj och Viborg – är särdeles intressanta.

De kännetecknas alla av en våldsam historisk turbulens, i det att herraväldet över staden övergått från en nation till en annan, men också politiskt av en kamp om offentliga rum, deras utnyttjande och dagliga bruk. Sålunda var t.ex. Vilnius (Vilna) i Litauen under perioden 1915–1944 besatt av ryssar, polacker och tyskar innan staden blev huvudstad i sovjetrepubliken Litauen med till stor del helt nya invånare, nu litauer och ryssar. År 1991 blev Litauen åter självständigt och är sedan 2004 även medlem av EU. Intressant är att Island var den första och enda stat som erkände Litauens självständighet våren 1991, medan resten av världen gjorde det först efter kuppen i Moskva i augusti samma år. I staden Vilnius har man genom historien talat många olika språk: jiddish, som ännu under mellankrigstiden talades av nära hälften av befolkningen, polska, litauiska, vitryska och tyska. Efter andra världskriget, under vilket nazisterna mördade så gott som hela den judiska befolkningen, har man i Vilnius mest talat ryska och litauiska, emedan bolsjevikerna företog en etnisk utrensning av polackerna. Symptomatiskt är att staden har fem namn: Wilno (polska), Vilnius (litauiska), Vilna (ryska), Vilne (jiddish) och Vilnia (vitryska).

Av de undersökta städerna intresserar Viborg givetvis en finländare allra mest. Det finns fortfarande en hel del bitterhet över stadens hårda öde: ”fra at have været en livlig grænse- og handelsby i en dynamisk kulturudvekslingszone reduceredes byen efter 2. verdenskrig til at blive en fjern provinsby i den karelske Sovjetrepublik.” Kayser Nielsen pekar också på det faktum att hegemoniska konflikter genom historien förekommit i Viborg, där under tiden före Finlands självständighet den finska befolkningsmajoriteten hade det minsta inflytandet i politiskt, ekonomiskt och kulturellt hänseende jämfört med ryssar, svenskar och tyskar. Något särdeles nytt kommer författaren dock inte med i detta kapitel, han stöder sig (bl.a. i fråga om befolkningsgruppernas pragmatiska språkbruk) mestadels på tidigare forskning (M a r i k a T a n d e f e l t, P e t e r S t a d i u s, M o n i c a S t å h l s - H i n d s b e r g och R o b e r t S c h w e i t z e r m.fl.), men träffande är hans analys av t.ex. den sociala stratifikationen, som intensifierades på 1700-talet, och segregationen mellan befolkningsgrupperna vid tiden kring sekelskiftet 1900. Förändringarna i de sociala skikten motsvarades även av en rumslig dimension, i det att t.ex. finskspråkiga arbetare och det finska småfolket i Viborg bodde i förstäder som Neitsytniemi eller Siikaniemi, där också största delen av stadens ryska befolkning bodde. Kapitlet avslutas med ett mycket personligt avsnitt om den finlandssvenska insatsen i slaget vid Tienhaara under fortsättningskrigets avgörande strider sommaren 1944, där det finlandssvenska regementet IR 61 lyckades stoppa de framryckande sovjetiska trupperna.

Efter några teoretiska reflexioner angående gränsområdesproblematiken följer ett kapitel om två nordiska gränser: det ’mjuka’ dansk-tyska gränslandet och den ’hårda’ finsk-ryska gränsen. Här återkommer författaren till det finska fortsättningskriget, nu med den sovjetiska partisanproblematiken i centrum. Partisanerna, som i dag närmast kunde karakteriseras som terroris-

ter emedan de mördade civilbefolkning i gränsområdet, har på sovjetiskt och ryskt håll betraktats som det stora fosterländska krigets hjältar, och debattens vågor går heta än i dag. Historiskt sett är det ingalunda fråga om ett nytt fenomen. Under t.ex. långa ofreden 1570–1595, som avslutades med freden i Tåyssinä, fruktade den finska civilbefolkningen de s.k. rapparna, närmast karelare som gjorde infall över gränsen rövande, plundrande och mördande. På finsk sida var man inte sämre; från Savolax och Österbotten utgick veritabla härnadståg som riktade sig långt in i Östkarelen, ända till Olonets och Vitahavskarelen. Men den sovjetiska partisanverksamheten i gränsområdet 1942–1944 kan, som Niels Kayser Nielsen framhåller, inte jämföras med den partisanverksamhet som inleddes mot de nazistiska inkräktarna i Sovjetunionen 1941, ty nu riktades denna ”reguljära terrorutövning” mot främmande områden på andra sidan gränsen. Gränsen var i sig betydelselös, blott ett streck genom ödemarken, men som politisk symbol var dess betydelse desto större. Då den nationella tillhörigheten i det finsk-ryska gränsområdet var så absolut att hela befolkningen på de av Sovjetunionen åren 1940 och 1944 erövrade finländska områdena evakuerades till det decimerade Finland, var den mera labil i det dansk-tyska gränslandet i Slesvig: ”Tyskheden eller danskheden har ikke været givet en gang for alle. Individierne har flyttet sig frem og tilbage henover grænsen; ægteskaber er indgået tværs over den, og mest af alt har labiliteten været det kendetegnende.” (s. 139–140.)

I artikeln ”Folkelig bevægelse i landskab – Nordisk nationalisme i mellemkrigstiden” behandlar författaren vitaliseringen av nationalismen i Norden på 1920- och 1930-talen. Han hävdar att det nordiska rummet snarare är ett rum för handling än för estetiska, kontemplativa upplevelser. Den fysiska närvaron är av största vikt. Utvecklingen gick från kungarum till folkrum. Utvecklingen från konungarnas Eriksgata till hela folkets Vasalopp symboliserar förändringen i den kroppsliga nationalismen. En annan symbolisk utvecklingsgång går från regalskeppet Wasa, den svenska örlogsflottans stolthet, till dagens mest berömda svenska knäckebröd, som heter, ja just Wasa!

I artikeln ”Egnsretter i EU – et politisk anliggende” diskuterar författaren frågor som möjligheten för en denationalisering inom EU och begreppsparat kulturell nationalism – kulturell Europa-ism, i skenet av erfarenheterna från Balkan, där ett nationalistiskt helvete bröt loss under 1990-talet. Han konstaterar att den vulgära och populistiska nationalistiska ton som förekommer i den östeuropeiska offentligheten har beskurit möjligheterna för att tala och skriva om europeisk kultur på samma sätt som under mellankrigstidens partikularistiska kulturnationalism. Därefter leder Niels Kayser Nielsen in diskussionen på banal nationalism och matkultur.³ Han landar i konstruktionen av nationalrätter och frågan om deras autenticitet och fastslår att det ofta i Europa är fråga om ”*invented tradition*”, som i fallet den engelska ”*ploughman’s lunch*”, vars anor inte går längre tillbaka än till 1960-talet. En

³ Se även Niels Kayser Nielsen, *Madkultur – Opbrud og tradition* (Århus 2003).

typisk nationalrätt, som *Sauerkraut*, har ofta en förvånansvärt stor utbredning, den finns, förutom i Tyskland, även i t.ex. Ryssland och på Balkan. Även här kombinerar författaren matupplevelsen med rummet, i särskilda "*lieux de mémoire*" med t.ex. den karelska pirogen som exempel på en "nationaliserad" nationalrätt. Det kulinariska kulturarvet, "*Culinary Heritage*", antar allt mera en regional dimension, där t.ex. historien och landskapet inryms i matupplevelsen.

Det är städse en njutning att läsa Niels Kayser Nielsens böcker. Författarens främsta förtjänst är att han i denna välskrivna bok påvisar hur centralt rumsbegreppet är för historikerna. Denna bok kan varmt rekommenderas för alla läsare som intresserar sig för Nordeuropa och det nordiska. Den kunde även med fördel användas som akademisk kursbok inom t.ex. kulturstudier som fokuserar på s.k. *Nordic Studies*.

Lars-Folke Landgrén

FRÅN FÄLTET

Svenska litteratursällskapet i Finland

Historiska och litteraturhistoriska arkivet

Svenska litteratursällskapets historiska och litteraturhistoriska arkiv har under perioden 1.1–31.12.2004 mottagit följande arkivmaterial som donationer eller depositioner:

Privatpersoner, släkter, gårdar:

Tillägg till författaren *Robert Alftans* (f. 1940) arkiv: manuskript, artiklar, korrespondens m.m. 1999–2004; teaterchefen och regissören *Vivica Bandlers* (f. von Frenckell, 1917–2004) arkiv: korrespondens 1930-tal till 1980-tal, anteckningar, manuskript, handlingar rörande teaterverksamhet i Finland och utomlands, personliga handlingar, fotografier, urklipp, ljudband samt brev och övriga handlingar rörande föräldrarna Ester-Margaret (1890–1974) och Erik von Frenckell (1887–1977); tillägg till författaren *Bo Carpelans* (f. 1926) arkiv: manuskript, recensioner, artiklar, operalibretton, översättningar m.m.; tillägg till publicisten och historikern *Robert Castréns* (1851–1883) arkiv: resedagboksanteckningar från 1870-talet; tillägg till författaren *Nanny Cedercrutz* (f. Lagerborg, 1866–1950) arkiv: brev från Cecilia Uggla, Rolf Lagerborg m.fl.; tillägg till släkten *Edelfelts* arkiv: anteckningar om Emilie Björkstén, anekdoter om Runeberg; tillägg till vicehäradshövding och minister *Åke Gartz* (1888–1974) arkiv: bibliotekskartotek från 1960-talet, handlingar rörande utnämningar, fotografier m.m.; tillägg till släkten *Nybergs* arkiv: brev och handlingar rörande Hedvig Nyberg (f. 1918); tillägg till *Hugo E.* (1895–1975) och *Ella* (1897–1988) *Pippings* arkiv: handlingar rörande Fredrik (f. 1931) och Gisela Pipping (f. Stjernvall, 1925–1982), Helena Solstrand-Pipping (1943–1995) samt äldre medlemmar av släkten Stjernvall ca 1758–1860, handlingar rörande Lindnäs gård 1750–1860, fotografier m.m.; tillägg till bibliotekarien *Jarl Pousars* (1941–2004) arkiv: brev och handlingar rörande Thure Galléns stiftelse, bokväsen, genealogi m.m.; tillägg till brukspatron *Anders Ramsays* (1832–1910) arkiv: dagbok från 1899, recensioner, brev, kassaböcker 1884–1899 m.m.; tillägg till släkten *Rosenberg-Lindgrens* arkiv: ljudband; tillägg till författaren *Fredrika Runebergs*

(f. Tengström, 1807–1879) arkiv: förteckning över böcker i hemmet, visor, anekdoter m.m.; tillägg till skulptören *Walter Runebergs* (1838–1920) arkiv: Lorenzo Runebergs (1836–1918) anteckningshäften från studietiden; tillägg till *Runebergsbibliotekets bildsamling*: fragment av G.W. Edlunds förlags utgåva ”Fänrik Ståls sägner i skuggspel” från 1882 samt ett sällskapsspel med Fänrik Stål-motiv; tillägg till *Sarvlaks gårds* arkiv: handlingar rörande Fantsnäs gård (de äldsta från 1500-talet), 2 CD-skivor med skannade handlingar ur samma helhet; tillägg till författaren *Runar Schildts* (1888–1925) arkiv: betyg, brevkopior 1910–1912, manuskript, korrespondens, fotografier samt handlingar rörande Mila Schildt (1885–1965) och brev till Christoffer Schildt (1915–1992); tillägg till författaren *Solveig von Schoultz* (1907–1996) arkiv: korrespondens, fotografier; tillägg till *släktföreningen von Essens* arkiv: anteckningar av Dagmar von Essen (1881–1965), fotografier; tillägg till *släktföreningen Leander och Sofia Riskas efterkommande*: brev till Ellen Riska (1888–1942), handlingar rörande Freyr Riska (1913–1987), fotografier m.m.; tillägg till *Stensböle gårds* arkiv: anteckningar av Lars Ziliacus, brevkort från Johan och Axel Wallensköld-Rotkirch till Dagmar Wallensköld (1869–1957); *släkten Stockmanns* arkiv: korrespondens, utdrag ur Karl Stockmanns (1865–1938) dagbok 1917–1918, släkttabeller; kaplanen *Timotheus Wahlbergs* (1791–1833) arkiv: dagböcker 1818–1820 samt tryckt utgåva (2004) av dagböckerna; läraren och språkforskaren *V.E.V. Wessmans* (1879–1958) arkiv: manuskript till opubl. självbiografi med släktutredning; professor *Nils Erik Wickbergs* (1909–2002) arkiv: korrespondens, handlingar med anknytning till Wickbergs litterära och konstnärliga verksamhet samt till hans föräldrar, fotografier, böcker m.m.; tillägg till författaren *Inga-Britt Wiks* (f. 1930) arkiv: dagboksanteckningar, manuskript, brev, m.m. 1960-tal till 1980-tal.

Utöver det ovan nämnda har arkivet mottagit tillägg till samlingen *Vetenskapliga småarkiv*: Handlingar 1939–1955 rörande Svenska konsthistorikerföreningen i Finland; dikt av Gösta Tengström 1922; häfte med dikter av författaren Leo Holmberg (1880–1965); brev från Ruth Hammaren (f. Hagberg 1910–1982) till maken, överstelöjtnant Lennart Rafael Hammaren (1895–1956) 1944; volym med manuskript till opublicerade dikter 1929–1933 av författaren och tidningsmannen Dag T.H. Hemdal (1913–1965); kopior av dikter skrivna av prof. Lorenzo Runeberg (f. 1916); basmaterial för kommentardelen till Nadeschda i *Samlade skrifter* av J.L. Runeberg XII. II.2.

Föreningar, organisationer, övriga samfund:

Tillägg till *Bellmansällskapet i Finland* (gr. 1974) arkiv: protokoll, korrespondens 1970-tal till 1990-tal, verksamhetsberättelser m.m.; *Den svenska genealogiska klubben Den niosvansade chattens* (gr. 1939) arkiv: protokoll, möteshandlingar, festskrifter, årsberättelser 1939–2000, antavlor, register etc; tillägg till *K.H. Renlunds stiftelses* (gr. 1915) arkiv: bokslut, protokoll,

rapporter 2000–2003 m.m.; tillägg till *Svenska Handelshögskolans Studentkårs* (gr. 1927) arkiv: protokoll 1990-tal och 1910–1927, prepkurs- och gulförberedelseverksamhet, handlingar rörande ÅA-Hanken och Casa Nostra 1990-tal, matriklar 1909–1924, stadgar, sångbok, årsböcker, 1920-tal till 1930-tal; tillägg till *Svenska Klubbens i Helsingfors* (gr. 1880) arkiv: medlemskartotek 1970-tal, medlemsförteckningar 1980-tal till 1990-tal; tillägg till *Svenska Teaterföreningens i Finland* (gr. 1913) arkiv: protokoll 1992–2002, stipendieansökningar och redovisningar 1996–2002, korrespondens, handlingar rörande basar- och lotteriverksamhet m.m. 1990-tal; tillägg till *Föreningen Ulfåsa Älgars* (gr. 1963) arkiv: material om Tölö svenska samskola, bl.a. ordningsregler, protokoll, undervisningsplan m.m.

Nelly Laitinen

Det andra Gösta Mickwitz-seminariet och utdelningen av Gösta Mickwitz-pris

Med medel som dels donerats och dels testamenterats till Historiska föreningen i Finland av framlidne professorn i nationalekonomi vid Helsingfors universitet Gösta Mickwitz (1917–2003) har föreningen inrättat ”Bröderna Gösta och Gunnar Mickwitz fond för historisk och ekonomisk-historisk vetenskap”. Fondmedlen skall användas till att arrangera ett vartannat år återkommande vetenskapligt seminarium. Enligt donatorns önskemål skall ekonomisk-historisk forskning även uppmärksammas och diskussion mellan olika historiska discipliner uppmuntras. Detta seminarium har med donators tillstånd getts namnet ”Gösta Mickwitz-seminariet”.

Som tema för det andra Gösta Mickwitz -seminariet hade Historiska föreningen denna gång valt ett multidisciplinärt ämne, *Platsens dimensioner. Geografi, litteratur och historia*. Seminariet gick av stapeln i Svenska litteratursällskapets i Finland utrymmen vid Riddaregatan i Helsingfors den 12 november 2005. I seminariet, som samlade ca 45 deltagare, uppträdde en rad framstående forskare från Sverige, Norge, Tyskland och Finland. Efter hälsningsord av seminariets huvudorganisatör, fil.dr Peter Stadius, följde en inledande session med rubriken *Geografins dimension*. Professor John Westerholm, kulturgeograf från Helsingfors universitet talade om geografins platsbegrepp, varefter följde en framställning av idéhistorikern dr. phil. Hendriette Kliemann från Berlin, om Norden som geografiskt begrepp i 1700- och 1800-talens tyska universitetsvärld. Kliemann doktorerade år 2004 på avhandlingen *Koordinaten des Nordens 1770–1850*. Förmiddagens session avslutades av universitetslektor Ann Grubb-

ström, kulturgeograf från Uppsala, som talade om ”Estlands svenskbygder – relationen mellan region, plats och estnisk identitet”, med speciell fokus på Nuckö. Grubbströms doktorsavhandling från år 2003, *Sillar och mullvadar. Jordägande och etnicitet i Estlands svenska bygder 1816–1939*, behandlade samma tema.

Efter att deltagarna intagit en god lunch på Vetenskapernas hus i Kronohagen fortsatte seminariet med eftermiddagens första session kring temat *Den litterära platsen*. Den inleddes med ett föredrag av försteamanuens Peter Fjågesund, litteraturvetare från högskolan i Telemark, om *Utopi og dystopi fra Rousseau till 1800-tallets Arktis-feber*. Därefter uppträdde fil. lic. Rainer Knäpas från Svenska litteratursällskapet med ett anförande rubricerat *Finland som plats för ryska romantiker*. Efter kaffet följde eftermiddagens andra session med anföranden av litteraturvetaren universitetslektor Kajsa Andersson (Örebro) om *Nord och syd hos Mme de Staël, Mme de Krüdener och Stendahl* och fil.dr Peter Stadius kring temat spanjorerernas ambivalenta Norden kring 1900, som anknöt till hans färska avhandling *Resan till norr. Spanska Nordenbilder kring sekelskiftet 1900*.

I samband med Gösta Mickwitz-seminariet skall ur fondens avkastning även utdelas ett pris som bär framlidne donatorns namn. Priset är avsett att utdelas för en förtjänstfull vetenskaplig artikel i ekonomisk historia eller historia. Seminariet avslutades med prisutdelningen. Priskommittén, som bestod av fil.dr Alexandra Ramsay, forskningschef Minna Sarantola-Weiss och docent Lars-Folke Landgrén, beslöt, då priset nu för andra gången utdelades, premiera artikeln *Nationalismens rumsdimension i Norden, eller om att minnas med kroppen*, som ingått i det tredje numret av 2003 års årgång av *Historisk Tidskrift för Finland* och författats av PhD, cand. mag. Niels Kayser Nielsen (f. 1949).

Priskommittén ansåg i sin motivering att Niels Kayser Niensens förtjänstfulla artikel presenterar nya historiska rön och fokuserar på ett nytt och aktuellt tema. Framställningen är kritisk, balanserad och analytisk. Den har sålunda intresse utöver historikernas krets då den diskuterar problem som är aktuella både i det Europa som håller på att omstruktureras, men också i många av världens problemområden. Den bygger på tvärvetenskaplig forskning i gränsområdet mellan historia och etnologi och är i högsta grad komparativ till sitt perspektiv. Nielsen, i det civila lektor vid Århus universitet, framstår därmed som ett eftersträvänt exempel för både yngre och redan etablerade historiker. Ett mervärde får artikeln av det faktum att den publicerats i en vetenskaplig tidskrift som stod Gösta Mickwitz nära, nämligen *Historisk Tidskrift för Finland*.

Det andra Gösta Mickwitz -seminariet avslutades på kvällen med en middag som arrangörerna gav för pristagaren och dennes hustru samt för föredragshållarna på restaurang Wellamo på Skatudden.

Lars-Folke Landgrén

Mikael Agricolas jubileumsår 2007

År 2007 firas i vårt land som ett jubileumsår för Mikael Agricola i anledning av att 450 år förflutit sedan dennes död. Agricola innehar en viktig ställning i Finlands historia och kultur, främst som främjare och utvecklare av det finska skriftspråket, men även som en förnyare av den finska kyrkan i egen-skap av "Finlands reformator". För att förbereda och planera jubileumsåret tillsatte undervisningsministeriet senaste vår en Agricoladelegation och en arbetsgrupp. I delegationen, som leds av rektorn för Åbo universitet (Turun yliopisto) professor Keijo Virtanen som ordförande, inryms jubileumsårets mest centrala aktörer, bl.a. representanter för Åbo stad, Helsingfors universitet, Åbo universitet, undervisningsministeriet, Finska litteratursällskapet, utbildningsstyrelsen, modersmålslärares förbund, Riksarkivet, evangelisk-lutherska kyrkan, museiverket och Pernå kommun. Som permanenta sakkunniga verkar verksamhetsledare Alexander Belov, teol.dr Ossi Haaramäki och minister Jaakko Numminen. Jubileumsårets sekretariat finns i Åbo och som generalsekreterare fungerar pol.mag. Ossi Tuusvuori. Arbetsgruppen och sekretariatet bär huvudansvaret för planeringen och omhändertagandet av de löpande ärendena.

Avsikten är att under jubileumsåret bekantgöra Mikael Agricolas mångsidiga livsverk och den roll han spelat för dagens litteratur, språk, kyrkoliv och samhälle. Förberedelserna inför jubileumsåret inleddes officiellt den 19 oktober 2005 då delegationen, omedelbart efter sitt möte, arrangerade ett informationstillfälle för mediernas representanter. Samtidigt offentliggjordes jubileumsårets logo som ritats av medianom Mari Mero från Åbo universitet. Logon, som återger Agricolas egenhändiga namnteckning med ett grönt vågformat märke ovanför och årtalet 2007 under, symboliserar det finska språkets födelse, utveckling och spridning, Agricolas inflytande på vårt lands andliga liv och hans eget arbete. Jubileumsårets tema har ännu inte fastslagits, men man har inom arbetsgruppen och delegationen framkastat flera olika alternativ, "Tack Agricola!", "Att lära sig på det egna språket", "Ett eget språk – ett eget sinne" o.s.v.

Jubileumsårets festligheter kommer att försiggå på flera orter i vårt land, men koncentreras främst till Pernå, Åbo och Helsingfors. Tyngdpunkten kommer att ligga dels på Agricolas insats som skapare och utvecklare av det finska skriftspråket och dels på hans roll som kyrklig förnyare. Även hans verksamhet som av Gustav Vasa utsedd fredsförhandlare med Ryssland avses belysas. Bland jubileumsårets programpunkter kan nämnas fester, seminarier och Studia Generalia -föreläsningar. Professor Simo Heininen skall skriva en biografi över Mikael Agricola till jubileumsåret och under ledning av professor Kaisa Häkkinen utarbetas en vetenskaplig edition och morfosyntaktisk databas av Agricolas skriftliga produktion. På tidigare riks-

arkivarien, fil.dr K a r i T a r k i a i n e n s initiativ färdigställs en vetenskaplig utgåva av de ryska och svenska arkivhandlingar, vilka belyser den av Gustav Vasa vintern 1557 till Ryssland utsända fredsförhandlingsdelegationens verksamhet. På återfärden från Moskva avled biskop Mikael Agricola, som ingick i denna delegation, den 9 april 1557 på Kyrönniemi i Kuolemajärvi på Karelska näset. Han begrovs i Viborg, men angående platsen för hans sista vilorum tvistar fortfarande de lärda.

Lars-Folke Landgrén

Medarbetare i detta nummer:

Göran Anderberg, fil. lic., lektor, Kungälv; *Susanna Fellman*, docent, Helsingfors universitet; *Jan Hecker-Stampehl*, fil. mag, assistent, Nordeuropa-Institut, Humboldt-Universität zu Berlin; *Anu Lahtinen*, fil. mag., forskare, Turun yliopisto; *Nelly Laitinen*, arkivarie, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Lars-Folke Landgrén*, docent, direktör, Helsingfors universitet; *Jessica Parland-von Essen*, fil. dr, forskare, Helsingfors universitet; *Mikko Piippo*, fil. lic., forskare, Helsingfors universitet.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av Anu Lahtinens och Mikko Piippos granskningar (övers. Lars-Folke Landgrén). Nordeuropa-Institut vid Humboldt-Universität zu Berlin har bekostat översättningen av Jan Hecker-Stampehls uppsats (övers. Torsten Jansson).

Innehåll

Göran Anderberg: Gustaf Adolf Reuterholms vallfart till revolutionens Frankrike och Italien. En studie av den förkomna dagboken och andra relevanta källor	305
Jessica Parland-von Essen: O. B. Rosenström, Helsingfors stadsphysicus. En läkares värld under svenska och ryska tiden.....	340
Jan Hecker-Stampehl: Finland och förhandlingarna om Nordek 1968–1970. En fallstudie i det nordiska samarbetets begränsningar och Finlands ställning i Norden	358
Granskningar	
Jørgen Nybo Rasmussen: Die Franziskaner in den nordischen Ländern im Mittelalter. Av Mikko Piippo	391
Jussi Hanska & Kirsi Salonen (toim.): Kirkko, kuri ja koulutus. Hengellisen säädyn moraalihistoria myöhäiskeskijalla. Av Anu Lahtinen	396
Petri Karonen: Patruunat ja poliitikot. Yritysjohdajat taloudellisina ja poliittisina toimijoina 1600–1920. Av Susanna Fellman	399
Niels Kayser Nielsen: Steder i Europa – Omstridte byer, grænser og regioner. Av Lars-Folke Landgrén	402
Från fältet	407

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet.

Internet: www.historisktidskrift.fi

Prenumerationspris 2005: 30 €, Postgiro 800014-952637.

För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 10 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.